

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР «ВОЛОНТЕР»
ПРЕДСТАВНИЦТВО ДИТЯЧОГО ФОНДУ ООН (ЮНІСЕФ) В УКРАЇНІ

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ

Науково-практичний посібник

Київ – 2010

УДК 343.54
ББК 67.408
П 80

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національної академії прокуратури України
(протокол № 1 від 29.09.2009 р.)*

Авторський колектив:

Кочемировська О. О. кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету «ХАІ» імені М.Є. Жуковського, президент Асоціації молодих професіоналів «Клас» (Розділ 3)

Подільчак О. М. кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології Національної академії прокуратури України (Розділ 2 у співавторстві з Севрук О. Р.)

Севрук О. Р. старший викладач кафедри нагляду за додержанням законів щодо прав та свобод людини Національної академії прокуратури України (Розділ 2 у співавторстві з Подільчак О. М.)

Христова Г. О. кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, експерт Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» (Розділ 1)

Рецензенти:

Куц Віталій Миколайович, професор, проректор з наукової роботи Національної академії прокуратури України

Левченко Катерина Борисівна, доктор юридичних наук, професор, радник Міністра внутрішніх справ України, президент Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна»

Прокурорський нагляд за додержанням законів України щодо попередження насильства над дітьми: наук.-практ. посіб. / О.О. Кочемировська, О.М. Подільчак, О.Р. Севрук, Г.О. Христова. – К.: ТОВ «К.І.С.»; 2010. – 88 с.

ISBN 978-966-1568-39-5

Науково-практичний посібник з питань прокурорського нагляду за додержанням законів України щодо попередження насильства над дітьми для практичних працівників прокуратури України розкриває окремі проблеми правового регулювання запобігання насильству та жорсткому поведінню з дітьми в сім'ї або поза нею, висвітлює особливості прокурорського нагляду в цій сфері, психологічні та соціальні аспекти жорстокого поведіння з дітьми в Україні. Законодавчі акти, що використані при підготовці цих матеріалів, наводяться станом на 01 жовтня 2009 р.

УДК 343.54
ББК 67.408

Видання підготоване в рамках проекту «Удосконалення нормативної та методичної бази національної системи моніторингу випадків насильства над дітьми та в сім'ї», що реалізується Всеукраїнським громадським центром «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні (www.unicef.org.ua).

Координатор проекту
від Представництва Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні –
Андрій Гайдамашко.

Координатор проекту
від Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» –
Тетяна Журавель.

- © Національна академія прокуратури України, 2010
- © ВГЦ «Волонтер», 2010
- © Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2010
- © Фото на обкладинці
EU-UNICEF/Ukraine/2010

ISBN 978-966-1568-39-5

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ НАД ДІТЬМИ	4
1.1. Міжнародні стандарти щодо попередження жорсткого поведження та протидії насильству над дітьми	4
1.2. Правові засади запобігання насильству над дітьми в сім'ї або поза нею в Україні.	18
1.3. Особливості юридичної відповідальності за вчинення насильства по відношенню до дитини.	33
РОЗДІЛ 2. ЗДІЙСНЕННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ	40
2.1. Організація прокурорського нагляду за додержанням законів щодо попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею, об'єкти його здійснення.	40
2.2. Здійснення прокурорських перевірок за додержанням законів України з протидії насильству над дітьми.	49
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ	62
3.1. Соціальні аспекти проблеми насильства над дітьми в сім'ї або поза нею в Україні.	62
3.2. Соціальна відповідальність держави в сфері дотримання найкращих інтересів дитини: проблема співвідношення функцій контролю та підтримки.	65
3.3. Умови успішності взаємодії соціальних служб з дитиною, постраждалою від насильства.	69
3.4. Насильство та жорстоке поведження щодо дитини: психологічний аспект	72
3.5. Ознаки та наслідки жорсткого поведження з дітьми	77
ДОДАТОК 1. СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ МОНОГРАФІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	83
ДОДАТОК 2. ПЕРЕЛІК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ТА ІНШИХ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ У СФЕРІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ	86

РОЗДІЛ 1. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ НАД ДІТЬМИ

1.1. Міжнародні стандарти щодо попередження жорсткого поведіння та протидії насильству над дітьми

В складних умовах розбудови національної державності Україна однозначно та незмінно стоїть на позиції визнання міжнародних стандартів прав людини та впровадження їх в національне законодавство та юридичну практику. Їх вагомою складовою виступають **міжнародні стандарти попередження жорсткого поведіння з дітьми та вчинення насильства по відношенню до них у будь-яких формах.**

Проблема жорсткого поведіння з дітьми в її широкому розумінні складає гранично масштабну сферу дослідження в межах міжнародного права прав людини. Жорстоке поведіння з *дитиною, якою є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягла повноліття раніше* (ст. 1 Конвенції ООН про права дитини), спричиняє порушення низки основних прав людини, які належать їй від народження. Йдеться про право на життя, право не піддаватися катуванням, право на свободу; право на повагу до приватного життя; недоторканість житла; право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я; благами соціального забезпечення; право на рівень життя, необхідний для нормального розвитку; на освіту; на відпочинок; на особливий захист: від викрадень та продажу, від різних форм експлуатації, фізичного та психічного насильства тощо.

Основні права людини закріплюються в широкому переліку міжнародно-правових договорів, до основних з яких в межах ООН належать:

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.);
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.);
- Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.);
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання (1984 р.);
- Конвенція про права дитини (1989 р.);
- Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (1990 р.);

а також в межах Ради Європи:

- Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.);
- Європейська соціальна хартія (1996 р., переглянута);
- Конвенція про здійснення прав дітей (1996 р.) тощо.

Всі вказані міжнародно-правові договори ратифіковано Україною у встановленому порядку. Положення цих міжнародно-правових договорів конкретизуються у відповідних резолюціях міжнародних організацій та їх уповноважених органів та структур (Генеральної Асамблеї ООН, Комітету міністрів Ради Європи тощо). Зміст основних прав та свобод, а також обов'язків держави щодо їх забезпечення розкривається та деталізується в практиці міжнародних судових інстанцій (зокрема, Європейського суду з прав людини) та відповідних квазісудових органів міжнародних організацій (Комітету ООН з прав людини, Комітету ООН проти катувань, Комітету ООН з ліквідації дискримінації стосовно жінок тощо).

Отже, при розгляді справ стосовно насильства щодо дитини, жорстокого поведіння з нею мають обов'язково враховувати *міжнародні стандарти захисту відповідних прав людини*, які порушуються внаслідок вчинення насильства по відношенню до дитини в тих чи інших формах в межах сім'ї або поза нею. Особливості міжнародно-правового захисту окремих різновидів прав людини та обсягу обов'язків держави щодо їх забезпечення та гарантування складає предмет самостійних досліджень, які в останній час все частіше з'являються в Україні та є доступними для ознайомлення.

В межах цього посібника ми сконцентруємо увагу на основних міжнародно-правових стандартах, які *безпосередньо спрямовані на запобігання насильству над дітьми* та його найбільш небезпечним формам. Це дозволить уточнити зміст та обсяг поняття жорстокого поведіння з дітьми, визначити форми та прояви насильства по відношенню до дітей згідно з вимогами, що склалися в межах міжнародних організацій, членом яких є Україна (передусім, Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації праці, Ради Європи), а також окреслити характер обов'язків та ступінь відповідальності держави за факти жорстокого поведіння з особами, що не досягли повноліття.

Опрацьовуючи цей матеріал, необхідно виходити з того, що ч. 1 ст. 9 Конституції України передбачає, що *чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства*. Положення, згідно з яким *міжнародні договори є частиною національного законодавства*, закріплене також Цивільним кодексом України (ч. 1 ст. 10), Сімейним кодексом України (ч. 1 ст. 13), іншими законодавчими актами України. Згідно зі ст. 3 Кримінального кодексу України законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизначених *принципах і нормах міжнародного права*. Закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Відповідно до ст. 11 Цивільного процесуального кодексу України суд ухвалює рішення у справах на підставі Конституції, інших актів законодавства України, *міжнародних договорів України* в порядку, передбаченому Кодексом. Аналогічне положення закріплене ч. 1 ст. 4 Господарського процесуального кодексу України.

Органи державної влади України у своїй діяльності повинні керуватися нормами міжнародних договорів. Так, згідно зі ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII одним із завдань органів про-

куратури є захист від протиправних посягань, гарантованих Конституцією, іншими законами України та *міжнародними правовими актами* соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина.

Згідно зі ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, держави не можуть відмовитися від дотримання міжнародного договору на тій підставі, що він суперечить національному праву. Щодо співвідношення норм національного і міжнародного права в системі національного законодавства України, то, згідно з ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються *правила міжнародного договору*. *Аналогічні положення* закріплені й на рівні галузевого законодавства, зокрема в Цивільному кодексі України (ч. 2 ст. 10), Цивільному процесуальному кодексі України (ст. 428), Кодексі законів про працю України (ст. 81), Житловому кодексі України (стаття 193) та інших законодавчих актах України. **Отже, в Україні визнається та діє принцип пріоритету міжнародних договорів, визнаних державою в установленому законом порядку.**

При цьому слід мати на увазі, що відповідно до ч. 2 ст. 9 Конституції України, *укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України*. На забезпечення цього конституційного положення спрямована передбачена ч. 1 ст. 151 Конституції України процедура надання Конституційним Судом України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України *висновку про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України* (так званий «наступний конституційний контроль») або *тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість* («попередній конституційний контроль»). Ця процедура конкретизується у главі 14 (статті 86–89) Закону України «Про Конституційний Суд України». Так, ряд положень Статуту Міжнародного кримінального суду було визнано Конституційним Судом України неконституційними, в результаті чого Римський Статут не був ратифікований Верховною Радою України. Відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України, закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Таким чином, вказані положення свідчать про те, що міжнародні договори, які є чинними в Україні, не можуть суперечити Конституції України, в іншому випадку вони визнаються Конституційним Судом України неконституційними та втрачають чинність.

Історія боротьби **з жорстоким поводженням з дітьми** на міжнародному рівні розпочинається з зародження міжнародного механізму визнання та захисту прав дитини, що припадає на кінець XIX – початок XX ст.ст. В літературі наводиться приклад восьмирічної Марі Елен Уільсон з Балтимора, яку систематично кривдила та біла її мати. На допомогу Марі Елен прийшли члени місцевого відділення Співтовариства по боротьбі з жорстоким ставленням до тварин. Це сталося у 1874 р. З цього періоду в США розпочинається рух з

надання допомоги дітям, що зазнають насильства в сім'ї та за її межами, який швидко поширюється в інших країнах світу.

У 1924 році Ліга Націй ухвалює **Женевську декларацію прав дитини**, яка визначає заходи, спрямовані на захист дітей від рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми, проституції неповнолітніх, повної влади батьків, економічної експлуатації.

Міжнародно-правові засади запобігання жорсткому поведженню з дітьми на рівні ООН були закладені ще **Загальною декларацією прав людини**, ухваленою Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., в якій зазначалося, що діти повинні бути об'єктом особливого нагляду і допомоги. Ст. 5 Загальної декларації прав людини передбачено: «Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання».

Необхідність охороняти дитину від всіх форм насильства також була передбачена у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., документах спеціалізованих організацій в межах ООН, таких як Міжнародної організації праці, Всесвітньої організації охорони здоров'я тощо. Так, ст. 7 **Міжнародного пакту про громадянські і політичні права** передбачено, що: «Нікого не може бути піддано катуванню чи жорсткому, нелюдському або принижуючому гідність поведженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам». Така заборона стосується всіх осіб, у тому числі дітей.

В 1959 р. в межах ООН ухвалюється документ, безпосередньо спрямований на захист дітей від насильства та порушення їх прав в цілому – **Декларація прав дитини**. Декларація прав дитини 1959 р. складалася з 10 коротких декларативних статей, програмних положень, які закликали батьків, окремих осіб, державні органи, місцеву владу й уряд визнати викладені в ній права й свободи та дотримуватися їх. Це були 10 соціальних й правових принципів, які значно вплинули на політику і діяльність урядів та звичайних людей в усьому світі. Однак, як відомо, декларація не має юридично обов'язкової сили та містить лише рекомендації Державам-учасницям. Погіршення становища дітей, що спостерігалось по всьому світу, потребувало більш конкретних заходів міжнародно-правового характеру, спрямованих на захист і забезпечення прав дитини.

20 листопада 1989 р. Генеральною Асамблеєю ООН приймається **Конвенція ООН про права дитини**, яка розроблялася з 1979 р. 26 січня 1990 р., в день відкриття її для підписання, Конвенція була підписана 61 країною та вступила в дію. На сьогодні Конвенцію ратифікували уряди всіх країн, за винятком Сомалі та Сполучених Штатів Америки, отже вона наближається до всезагальної ратифікації. *Конвенція ООН про права дитини була ратифікована Україною Постановою Верховною Радою від 27 лютого 1991 р. та набула чинності для України 27 вересня 1991 р.*

Як міжнародно-правовий договір Конвенція має обов'язкову юридичну силу для тих держав, які її ратифікували, у тому числі для України. Контроль за виконанням Конвенції ООН про права дитини здійснюється Комітетом ООН з

прав дитини, відомим як «моніторинговий орган», тобто «орган контролю за дотриманням Конвенції», що складається з незалежних експертів – загальноновизнаних фахівців у галузі прав людини та прав дитини, які висуваються і обираються Державами-учасницями, але діють від власного імені. Держави, у тому числі Україна, зобов'язані кожні п'ять років звітувати перед Комітетом про виконання своїх зобов'язань за Конвенцією.

Конвенція ООН про права дитини, яку іменують «світовою конституцією прав дитини», проголошує право на рівень життя, достатній для забезпечення розвитку дитини, ліквідацію насильства щодо дітей, сексуальної та економічної експлуатації дітей. Конвенція містить повний перелік прав дитини: право на життя, на ім'я, на набуття громадянства, на піклування з боку батьків, на збереження своєї індивідуальності, право бути заслуханою у ході будь-якого розгляду, що стосується дитини; право на свободу совісті та релігії; право на особисте та сімейне життя; недоторканність житла; таємницю кореспонденції; право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я; благами соціального забезпечення; на рівень життя, необхідний для її розвитку; на освіту; на відпочинок; на особливий захист: від викрадень та продажу, від фізичних форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, участі у військових діях; право на вжиття державою всіх необхідних заходів щодо сприяння фізичному та психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину.

Конвенція відіграє принципово важливу роль у викорінюванні насильства по відношенню до дітей. Низка її положень прямо спрямована на протидію жорсткому поводженню з дитиною та захист від всіх форм насильства щодо дітей, а саме:

- **ст. 19 Конвенції про права дитини ООН**, в якій передбачено, що Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорсткого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури;
- **ст. 28 Конвенції про права дитини ООН**, в якій вказується, що Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини;
- **ст. 34 Конвенції про права дитини ООН**, в якій вказується, що Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цієї метою

Держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання:

- a) схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
  - b) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
  - c) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах;
- **ст. 37 Конвенції про права дитини ООН**, згідно з якою Держави-учасниці забезпечують, щоб:
- a) жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведження чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не признаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років;
  - b) жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу;
  - c) гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема, жодна позбавлена волі дитина має бути відокремлена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в найкращих інтересах дитини цього не слід робити, та мати право підтримувати зв'язок зі своєю сім'єю шляхом листування та побачень, за винятком особливих обставин;
  - d) жодна позбавлена волі дитина має право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії;
- **ст. 39 Конвенції ООН про права дитини**, в якій вказується, що Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою *будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження, покарання чи збройних конфліктів*. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують *здоров'я, самоповагу і гідність дитини*.

Отже, Конвенція ООН про права дитини *категорично забороняє* всі форми насильства по відношенню до дитини, катування та інші жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поведження чи покарання по відношенню до дітей. Проте в Конвенції не міститься визначення цих понять та не розкриваються їх можливі форми, що складають їх зміст. Для уточнення змісту цих понять необхідно звернутися до низки міжнародно-правових документів, що діють в межах ООН та Ради Європи. При цьому слід виходити з того, що на-

сильство по відношенню до дітей має розглядатися під кутом попередження жорстокого і принижуючого гідність поводження і покарання, заборона якого є однією з основних людських свобод, що напряду витікає з поняття людської гідності.

Уперше поняття катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження чи покарання було викладено в **Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання** 1984 р. Конвенція ратифікована Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 26 січня 1987 р. та є чинною на території України відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII.

Відповідно до ст. 1 Конвенції **тортури** – це будь-яка дія, якою певній особі умисно причиняється сильний біль чи страждання, фізичне чи етичне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості або визнання, покарати її за дію, яка скоєна нею або третьою особою або у скоєнні якої вона підозрюється, а також залякати або примусити її або третю особу, або за будь-якою причиною, заснованою на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль чи страждання причиняються державною посадовою особою або іншою особою, у якості офіційної особи, або за їх рекомендацією, або з їх відому чи мовчазної згоди. До цього визначення не включаються біль чи страждання, які виникають лише у результаті законних санкцій, невід’ємні від цих санкцій або викликаються ними випадково. Таким чином, за Конвенцією, основними рисами тортур є: 1) умисне заподіяння болю чи страждань; 2) наявність цілі таких дій; 3) спричинення їх державними посадовими особами або з їх відому чи мовчазної згоди.

Визначення жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання в Конвенції не надається, проте вказується, що під ними розуміються дії, які скоєні державною посадовою особою або за її згодою, і не є тортурами. Так, ст. 16 Конвенції передбачено, що *кожна держава-учасник зобов’язується запобігати ... іншим актам жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження і покарання, які не підпадають під визначення тортур, коли такі дії здійснюються державною посадовою особою чи іншою особою, у якості посадової особи, або за їх підбурюванням, або з їх відому чи мовчазної згоди.*

В цілому, незважаючи на певні семантичні розбіжності, які існують у праві різних держав та різних міжнародно-правових документах між термінами «жорстоке та незвичайне поводження та покарання» (Канадська Хартія про основні права та свободи), «жорстоке та незвичайне покарання» (Восьма поправка до Конституції США), «нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання» (Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод), суттєвий зміст цих положень, попри особливості формулювання, майже ідентичний.

Зміст категорій, що досліджуються, конкретизується на регіональному рівні Європейською Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), ратифікованою Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р.

№ 475/97, а також прецедентним правом Європейського Суду з прав людини. Слід підкреслити, що Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV практику Європейського Суду, тобто його прецедентне право, офіційно визнано джерелом права України (ст. 17 Закону).

Ст. 3 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод прямо передбачено, що *нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню*. Це положення покликано захищати фізичну недоторканність будь-якої людини, у тому числі дитини. Крім того, згідно з тлумаченням цієї статті Європейським Судом з прав людини, вона гарантує захист від завдання болісного психічного страждання.

В своїй практиці Суд відмежовує катування від нелюдського чи принижуючого гідність поведження, розрізняючи три основні градації жорстокості поведження чи покарання (*справа «Ірландія проти Сполученого Королівства», 1978 р.*):

- *катування*: нелюдське поведження, що здійснюється навмисно і призводить до дуже серйозних та тяжких страждань;
- *нелюдське поведження чи покарання*: спричинення сильних фізичних та душевних страждань;
- *таке, що принижує гідність, поведження*: знущання, які мають викликати у жертви почуття страху, страждання і почуття власної неповноцінності, а також принизити її гідність, та, по можливості, зламати її фізичний і моральний опір.

В цілому практика Європейського Суду з прав людини свідчить, що різниця між різними категоріями поведження та покарання, що міститься у ст. 3 Конвенції, значущої ролі не відіграє, межа між нелюдським та принижуючим гідність поведженням не є досить чіткою, проте будь-яке з цих діянь означає порушення державою ст. 3 Конвенції.

Суд звертає увагу на те, що визначення «такий, що принижує гідність», не означає просто «неприємний» чи «незручний». Для того, щоб покарання або поведження були визнані «нелюдськими» або «такими, що принижують гідність», страждання або приниження, пов'язані з ними, повинні так чи інакше являти собою щось більше, ніж неминучий елемент страждань або приниження, пов'язаний з тією або іншою формою законного покарання. При цьому слід враховувати не тільки фізичні страждання, але також і душевну пригніченість від очікування покарання в тих випадках, коли його виконання затримується (*справа «Соерин проти Сполученого Королівства», 1989 р.*). Мало того, Суд вказує, що питання, чи було метою поведження принизити чи образити гідність жертви, є фактором, який також має враховуватись, але відсутність будь-якої подібної мети не може остаточно виключати встановлення порушення ст. 3 Конвенції (*справа «Лабіта проти Італії», 2000 р.*). У деяких справах Суд визнавав, що поведження є таким, що принижує гідність, але його не можна визнати нелюдським (*справа «Тайрер проти Сполученого Королівства», 1978 р.*).

Отже, хоча застосування ст. 3 Європейської Конвенції охоплює широкий спектр поведження і покарання, не завжди погане поведження чи покарання

кваліфікується як заборонена дія. Суд зазначає, що для того, щоб поведження чи покарання підпало під сферу застосування ст. 3 Конвенції *погане поводження має досягти певного мінімального рівня жорстокості*. Оцінка цього мінімального рівня має відносний характер: вона залежить від усіх обставин конкретної справи, таких як тривалість даного поведження, його фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках стать, вік і стан здоров'я потерпілого (*справа «А проти Сполученого Королівства»*, 1998 р.).

Так, розглядаючи справу, Суд часто враховує вік потерпілого, особливо коли він зовсім юний. Так, у справі *«Костелло-Робертс проти Сполученого Королівства»* заявником був семирічний хлопчик, що вчився у приватній школі, в якій за непослух практикувалося тілесне покарання. Суд із занепокоєнням відзначив той факт, що заявникові було тільки сім років, коли директор школи тричі надавав йому «ляпанців» кросівкою на гумовій підшві по сідниці, прикритій лише шортами. Суд також із занепокоєнням зауважив, що покарання накладалося автоматично і що заявник три дні перебував у його очікуванні. Незважаючи на ці обставини, Суд визнав, що жорстокість поведження в цій справі не досягла відповідного мінімального рівня.

Таким чином, до даного часу Європейський Суд не осудив однозначно застосування всіх видів тілесних покарань, але одночасно також не постановив, що яка-небудь форма фізичного насильства є допустимою. Суд визнав, що у випадку засудження п'ятнадцятирічного злочинця до покарання через побиття (три удари різкою) таке інституціоналізоване насильство поставило злочинця у становище, коли його фізична недоторканність та гідність були порушені через поведження з ним немов з предметом в руках представників державної влади (*справа «Тайрер проти Сполученого Королівства»*, 1978 р.). У випадку побиття у школі шістнадцятирічної дівчини одним чоловіком в присутності іншого (*справа «Уорвік проти Сполученого Королівства»*, 1986 р.) Комісія дійшла висновку, що це покарання було настільки принизливим, що становило порушення ст. 3 Конвенції.

Проте в інших випадках Суд визнав, що загроза бути підданим тілесному покаранню в школі (*справа «Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства»*, 1982 р.), або ж триденна відстрочка у здійсненні покарання і недостатність доказів того, що таке покарання спричинило тяжкі або тривалі негативні наслідки у семирічного хлопчика (*справа «Костелло-Робертс проти Сполученого Королівства»*, 1993 р.) не створювали того рівня приниження чи ганьби, який би дозволяв визнати порушення ст. 3 Конвенції. Як впливає з практики Суду, системне визнання того чи іншого покарання таким, що принижує гідність, чи нелюдським є неможливим.

Заборона катування та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження передбачає як негативні, так і позитивні зобов'язання держави. Негативний обов'язок вимагає від держави утримуватись від певних заборонених дій та заходів. Держава несе відповідальність за дії своїх органів та посадових осіб. Позитивний обов'язок вимагає від держави забезпечувати гарантії недопущення поведження, несумісного з положеннями ст. 3 Конвенції, з боку третіх осіб та проведення розслідування за фактами будь-яких заяв про таке поведження. Держава не може скласти з себе відповідальність за дії тих, кому вона делегувала свої повноваження. Так, приміром, якщо у приват-

ній школі застосовується покарання, суворість якого досягає певного рівня, який уже дає підстави для застосування ст. 3 Конвенції, то за такі заходи має нести відповідальність держава, оскільки саме вона повинна забезпечувати право на освіту (*справа «Костелло-Робертс проти Сполученого Королівства»*, 1993 р.). Слід додати, що внаслідок рішень Суду стосовно застосування фізичних покарань в англійських школах, уряд Великобританії був змушений ввести заборону на застосування фізичних покарань у державних освітніх установах з 1987 р., а з 1999 р. така заборона була поширена також на приватні установи.

Про єдність оонівських та європейських стандартів у галузі попередження жорстокого поводження з дітьми свідчить той факт, що Суд розпочав посилатись у своїх рішеннях на *Конвенцію ООН про права дитини*. У справі «А проти Великобританії» Суд посилається безпосередньо на ст. 37 та 19 Конвенції ООН про права дитини, про які йшлося раніше, та рекомендує державам здійснювати захист дітей, які перебувають під опікою батьків або інших осіб, від «усіх форм фізичного та психічного насильства». У згаданому рішенні Суд однозначно вказує на відповідальність держави за захист дітей від насильства як в сім'ї, так і в будь-якому іншому місці. Таким чином, *ігнорування державою проблем насильства над дітьми в сім'ї або в інших приватних установах, невживання відповідних заходів з метою його попередження, розглядається як потурання таким діям з боку держави та може означати порушення державою міжнародно-правових зобов'язань щодо захисту дітей від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання*.

Міжнародне право прав людини приділяє окрему увагу запобіганню особливо небезпечним формам жорстокого поводження з дітьми, якими, зокрема, виступають *торгівля дітьми, дитяча проституція, дитяча порнографія, сексуальна експлуатація дітей, інші найгірші форми дитячої праці тощо*. З метою протидії цим край небезпечними появам насильства по відношенню до дітей на рівні ООН був розроблений та відкритий для підписання **Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії**, ратифікований Законом України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії» від 3 квітня 2003 р. № 716-IV.

У Факультативному протоколі вказується, що Держави-учасниці забороняють торгівлю дітьми, дитячу проституцію і дитячу порнографію (ст. 1 Протоколу). В ст. 2 Протоколу пропонуються визначення цих ключових форм насильства по відношенню дітей, а саме:

- торгівля дітьми означає будь-який акт або угоду, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду або інше відшкодування;
- дитяча проституція означає використання дитини у діяльності сексуального характеру за винагороду або будь-яку іншу форму відшкодування;
- дитяча порнографія означає будь-яке зображення будь-якими засобами дитини, яка здійснює реальні або змодельовані відверто сексу-

альні дії, або будь-яке зображення статевих органів дитини, головним чином в сексуальних цілях.

Згідно з п. 1 ст. 8 Протоколу, Держави-учасниці вживають відповідних заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв практики, забороненої цим Протоколом, на всіх етапах кримінального судочинства, зокрема шляхом:

- a) визнання уразливості дітей-жертв і адаптації процедур для визнання їхніх особливих потреб, у тому числі їх особливих потреб в якості свідків;
- b) інформування дітей-жертв про їхні права, роль та утримання, терміни і хід судочинства та про рішення щодо їхніх справ;
- c) забезпечення того, щоб думки, потреби і проблеми дітей-жертв подавались і розглядались у ході судочинства відповідно до процесуальних норм національного законодавства у тих випадках, коли зачіпаються їхні особисті інтереси;
- d) надання дітям-жертвам послуг щодо надання відповідної підтримки на всіх етапах судочинства;
- e) захисту у відповідних випадках особистого життя і особи дітей-жертв та вжиття заходів, згідно з національним законодавством, з метою уникнення небажаного розповсюдження інформації, яка могла б призвести до встановлення особи дітей-жертв;
- f) забезпечення у відповідних випадках захисту дітей-жертв, а також їхніх сімей та свідків, які виступають від їхнього імені, від залякування та застосування заходів помсти;
- g) недопущення надмірних затримок із винесенням рішень щодо справ та виконанням розпоряджень і постанов щодо надання компенсації дітям-жертвам.

Ще одним принципово важливим міжнародним документом, що входить до складу міжнародно-правових стандартів щодо попередження жорстокого поводження з дітьми виступає **Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності**, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. (так званий Палермський Протокол). *Протокол був ратифікований Законом України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітряю)» від 4 лютого 2004 р. № 1433-IV та набув чинності для України 21 травня 2004 р.*

Згідно з ст. 2 Протоколу, його цілі полягають у:

- a) попередженні торгівлі людьми і боротьбі з нею, приділяючи особливу увагу жінкам і дітям;
- b) захисті та допомозі жертвам такої торгівлі при повній повазі їхніх прав людини;
- c) заохоченні співробітництва між Державами-учасницями в досягненні цих цілей.

Протокол передбачає систему заходів, що мають вживатися державами-учасницями з метою захисту жертв торгівлі людьми (розділ II Протоколу), а також попередження торгівлі людьми, боротьби з нею та захисту жертв торгівлі людьми, особливо жінок і дітей, від ревіктимізації (розділ III Протоколу).

Значущість Протоколу визначається також тим, що він містить визначення базових термінів, які визначають засади кваліфікації відповідних протиправних дій на національному рівні. Згідно з ст. 3 Протоколу, **«торгівля людьми»** означає здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей шляхом загрози силою або її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, подібні з рабством, підневільний стан або вилучення органів. *Згода жертви торгівлі людьми на заплановану експлуатацію не береться до уваги, якщо було використано будь-який із заходів впливу, що вказані вище.*

Нарешті, в ст. 3 Протоколу прямо вказується, що вербування, перевезення, передача, приховування або отримання *дитини* з метою експлуатації вважаються «торгівлею людьми» навіть у тому разі, якщо вони *не пов'язані із застосуванням будь-якого із зазначених заходів впливу*. Слід підкреслити, що для цілей цього Протоколу «дитина» означає *будь-яку особу, що не досягла 18-літнього віку* (п. (d) ст. 3), тобто Протокол свідомо охоплює цим поняттям **кожну** особу до досягнення 18-річного віку, незалежно від того, чи досягла вона за законом, застосовуваним до неї, повноліття раніше, як це передбачено ст. 1 Конвенції ООН про права дитини.

На попередження найгірших форм жорстокого поводження з дитиною спрямована **Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182**, ухвалена в межах **Міжнародної організації праці**. Конвенцію ратифіковано Законом України від 5 жовтня 2000 р. № 2022-III. Конвенція передбачає, що держави-учасниці вживають всіх заходів, у тому числі розробляють та здійснюють програми дій по ліквідації найгірших форм дитячої праці.

Відповідно до ст. 3 Конвенції термін «найгірші форми дитячої праці» включає:

- a) усі форми рабства або практики, подібну до рабства, як наприклад продаж дітей та торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;
- b) використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи для порнографічних вистав;
- c) використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності, зокрема виробництва та продажу наркотиків, як це визначено у відповідних міжнародних договорах;

d) роботу, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей.

При чому, так само, як і в Палермському Протоколі, в цілях цієї Конвенції термін «дитина» застосовується до всіх без винятку осіб віком до 18 років (ст. 2 Конвенції).

Відповідно до ст. 6 Конвенції кожна держава-член, враховуючи важливість освіти у справі ліквідації дитячої праці, вживає в установленні строки заходи, спрямовані на:

- a) недопущення залучення дітей до найгірших форм дитячої праці;
- b) надання необхідної та належної прямої допомоги для припинення заняття дітей найгіршими формами дитячої праці та для їхньої реабілітації і соціальної інтеграції;
- c) надання всім дітям звільненим від найгірших форм дитячої праці доступу до безплатної початкової освіти, та, в разі можливості та необхідності, до професійно-технічної підготовки;
- d) виявлення дітей, які знаходяться в особливо важкому стані, та допомога таким дітям;
- e) врахування особливостей становища дівчат.

Не менш активно розвивається співробітництво держав в області боротьби з крайніми формами насильства над дітьми на регіональному рівні. 25 жовтня 2007 р. була відкрита для підписання **Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення**, підписана від імені України паном О. Лавриновичем згідно з Розпорядженням Президента України 19 жовтня 2007 р. № 222/2007-рп.

В главі VI Конвенції «Матеріальне кримінальне право» пропонується узгоджене розуміння ключових понять, що вживаються в Конвенції. Відповідно до ст. 18 Конвенції «Сексуальне розбещення» кожна держава, що визнала цю Конвенцію, вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення криміналізації такої умисної поведінки:

- a) залучення до діяльності сексуального характеру дитини, яка згідно з відповідними положеннями національного законодавства не досягла легального віку для вступу в сексуальні стосунки (цей пункт не спрямований на врегулювання сексуальних стосунків між неповнолітніми);
- b) залучення до діяльності сексуального характеру дитини, коли використовується тиск, примус чи погрози, або розбещення здійснюється зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї, або в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища.

Згідно з ст. 19, 20 Конвенції «**дитяча проституція**» означає факт використання дитини для діяльності сексуального характеру, коли гроші чи інша форма винагороди або компенсація надаються чи обіцяються як оплата, незалежно від того, чи надано цю оплату, обіцянку або винагороду дитині або третій особі. «**Дитяча порнографія**» означає будь-які матеріали, які візуально зображують дитину, залучену до реальної або модельованої явно сексуальної поведінки, чи будь-яке зображення дитячих статевих органів,

здебільшого із сексуальною метою. Такі дефініції цих крайніх форм насильства над дітьми відповідають визначенням, викладеним у Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, що знов-таки свідчить про узгодженість міжнародних стандартів щодо попередження жорстокого поводження з дітьми.

Конвенція відносить до **правопорушень, що стосуються дитячої проституції**:

- a) вербування дітей для заняття проституцією або спонукання дитини до участі в проституції;
- b) примушування дитини до проституції або отримання прибутку від цього або іншого використання дитини із цією метою;
- c) звернення до дитячої проституції;

Правопорушеннями, що стосуються дитячої порнографії, виступають:

- a) виготовлення дитячої порнографії;
- b) пропонування або надання доступу до дитячої порнографії;
- c) розповсюдження або передавання дитячої порнографії;
- d) придбання дитячої порнографії для себе чи іншої особи;
- e) володіння дитячою порнографією;
- f) свідоме одержання доступу до дитячої порнографії за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

При цьому вказується, що за певних умов кожна держава-учасниця може залишити за собою право не застосовувати цілком або частково підпункти «а» та «е» та «f» вказаного переліку.

Конвенція також вимагає від сторін вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення криміналізації:

- вербування, спонукання або примушення дітей для участі в порнографічних виставах;
- свідомого відвідування порнографічних вистав, у яких залучено дітей;
- умисного спонукання дитини спостерігати за сексуальним розбещенням або діяльністю сексуального характеру, навіть якщо вона не бере в цьому участі;
- умисної пропозиції, зробленої дорослою людиною за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, зустрітися з дитиною з метою вчинення дій сексуального характеру, якщо після цієї пропозиції відбулись істотні дії, що призвели до такої зустрічі;
- а також умисно скоєного пособництва та підбурення у вчиненні будь-якого з правопорушень, установлених відповідно до цієї Конвенції (статті 21–24 Конвенції).

З метою реалізації цих положень кожна держава має визначити вік, до досягнення якого заборонено залучення дітей до діяльності сексуального характеру

Про активну діяльність у межах Ради Європи, спрямовану на протидію вказаним найбільш небезпечним формам насильства над дітьми, а також вчинення насильства над дітьми в сім'ї та його негативному впливу на належний розвиток дитини, свідчить прийняття Комітетом міністрів Ради Європи низки

рекомендацій Державам-учасникам Ради Європи, які мають враховуватися Державами-членами при визначенні відповідних напрямів державної політики та планів дій, спрямованих на їх реалізацію, зокрема:

- Рекомендація №R(79)17 про захист дітей від поганого поводження;
- Рекомендація №R(85)4 про насильство в сім'ї;
- Рекомендація №R(85)11 про становище жертви в рамках кримінального права і кримінального судочинства;
- Рекомендація №R(87)21 про надання допомоги і підтримки жертвам і про запобігання перетворенню особи на жертву;
- Рекомендація № R(90)2 про соціальні заходи щодо насильства в сім'ї;
- Рекомендація № R(91)11 про сексуальну експлуатацію, порнографію і проституцію, а також про торгівлю дітьми і молодими людьми;
- Рекомендація №R(93)2 про медико-соціальні аспекти поганого поводження з дітьми;
- Рекомендація № R(2000)11 про боротьбу з торгівлею людьми з метою сексуальної експлуатації;
- Рекомендація Rec(2001)16 про захист дітей від сексуальної експлуатації.

До міжнародних стандартів протидії сексуальній експлуатації дитини як однієї з форм жорстокого поводження з нею входять й інші міжнародні інструменти й програми в цій сфері, зокрема Стокгольмська декларація та Порядок дій, прийняті на першому Світовому конгресі проти комерційної сексуальної експлуатації дітей (27–31 серпня 1996 р.); Йокогамські глобальні зобов'язання, прийняті на Другому світовому конгресі проти комерційної сексуальної експлуатації дітей (17–20 грудня 2001 р.); Будапештські зобов'язання та План дій, прийняті на підготовчій конференції до Другого світового конгресу проти комерційної сексуальної експлуатації дітей (20–21 листопада 2001 р.); Резолюція Генеральної Асамблеї ООН S-27/2 «Світ, придатний для життя дітей» і трирічна програма «Розбудова Європи для дітей та з дітьми», прийнята за результатами Третього саміту й запроваджена на Монакській конференції (4–5 квітня 2006 р.) тощо.

Таким чином, міжнародні стандарти щодо попередження жорстокого поводження з дітьми покладають на державу обов'язок вживати всіх належних заходів з метою попередження будь-яких форм насильства над дітьми, вчинених як в сім'ї, так і поза її межами. Ступінь імплементації цих стандартів на рівні національного законодавства країни, а також їх дотримання у національній правозахисній практиці виступає якісним показником виконання державою своїх міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту прав людини, а також рівня її соціальної відповідальності за долю теперішнього та майбутніх поколінь.

1.2. Правові засади запобігання насильству над дітьми в сім'ї або поза нею в Україні

Основу національного законодавства України з попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею становить Конституція України від 28 червня 1996 р., передусім статті 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52 Основного Закону. Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини,

на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Це положення Основного Закону конкретизується в Цивільному кодексі України, який зазначає, що фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 289 ЦК України).

Ст. 52 Основного Закону, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що *будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом*. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Окрім загальних актів законодавства, які звертають увагу на захист дітей від різних форм насильства, в Україні поступово формуються система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорстокого поводження з дітьми.

Важливі зобов'язання щодо виконання вимог Конвенції ООН про права дитини взяв Уряд України, підписавши 10 травня 2002 р. Підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей». Цей документ визначив чотири пріоритетні напрямки діяльності: пропагування здорового способу життя; забезпечення можливості дітям отримувати якісну освіту; захист дітей від жорстокого поводження, насильства та експлуатації; боротьба з ВІЛ/СНІДом. Ним же було окреслено глобальний план дій, орієнтований на інтереси підростаючого покоління, та завдання, які світова спільнота має виконувати для дітей і разом з дітьми. Досягнення та проблеми України на шляху втілення названого міжнародного документу за період 2002–2006 р. було викладено в Національному звіті з виконання рішень Підсумкового документа Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН в інтересах дітей (2002 р.) та Плану дій «Світ, сприятливий для дітей», підготовленому та опублікованому Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту та Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді у 2007 р.

Наступним вагомим кроком на шляху впровадження міжнародних стандартів захисту прав дитини в національне законодавство та практику України стало нещодавнє ухвалення *Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини*, затвердженого Законом України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р. № 1065-VI. Метою Національного плану є забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей».

П. 4.7. Національного плану безпосередньо присвячений проблемам *ліквідації торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними*. Метою діяльності держави в цій галузі визначається ліквідація торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними; створення умов для ефективної реабілітації дітей.

Основні завдання полягають в наступному:

- підвищення ефективності профілактичної та роз'яснювальної роботи серед батьків з метою запобігання жорстокому поводженню з дітьми;
- удосконалення процедур щодо виявлення дітей, які потерпіли від сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними;
- створення системи реабілітації та реінтеграції дітей, які потерпіли від торгівлі ними, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження;
- забезпечення функціонування системи захисту дітей від жорстокого поводження, проведення відповідної профілактичної роботи.

Доцільно нагадати, що імплементація міжнародних стандартів протидії насильству по відношенню до дитини звичайно не обмежується ухваленням законодавчих актів, безпосередньо спрямованих на їх виконання. Як зазначалося в підрозділі 1.1. посібника, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України у встановленому законом порядку, є частиною національного законодавства України (ч. 1 ст. 9 Конституції України), та мають пріоритет перед нормами національного законодавства. Останній принцип неодноразово підкреслюється в законодавстві України та конкретизується стосовно захисту прав дитини в ст. 37 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III, в якій вказується, що якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у законодавстві України про охорону дитинства, застосовуються правила міжнародного договору.

Закон України «Про охорону дитинства» виступає ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Цим законом закріплюється на національному рівні саме поняття «**дитина**», якою вважається **«особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває повноліття раніше»** (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Це визначення цілком відповідає поняттю «дитина», викладеному в Конвенції ООН про права дитини.

В ст. 6 Сімейного кодексу України, який був прийнятий 10 січня 2002 р. та набув чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України, тобто 1 січня 2004 р., уточнюється, що **правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою** вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. **Неповнолітньою** вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Попередженню насильства над дітьми в сім'ї або за її межами присвячена окрема стаття Закону України «Про охорону дитинства» – ст. 10 «Право на захист від усіх форм насильства». Згідно з ст. 10 Закону *кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають*

забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;
- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3 ст. 10 Закону).

Відповідно до ст. 33 Закону України «Про охорону дитинства» право дитини на особисту свободу охороняється законом. Не допускається застосування до дитини насильства, погроз, інших незаконних дій з метою примушення її дати показання як свідка або визнання своєї вини.

Обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства прямо передбачені ст. 56 Законом України «Про освіту» 23 травня 1991 р. № 1060-XII.

Ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» крім матеріального права, передбачаються процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею. Відповідно до ч. ч. 4–6 ст. 10 Закону дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється. Процедура розгляду скарг дітей на порушення їх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами встановлюється законодавством.

Таким спеціальним підзаконним нормативно-правовим актом, який передбачає процедуру розгляду скарг дітей на жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами виступає **Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення**, затверджений наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698.

Порядок розроблено відповідно до Конвенції ООН про права дитини, Конвенції Міжнародної організації праці «Про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці», Сімейного та Кримінального кодексів України, Кодексу України про адміністративні порушення, Законів України «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про звернення громадян», «Про освіту», «Про міліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», Указу Президента України від 21 лютого 2003 р. № 154/2003 «Про Державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки» (п. 1.3. Порядку).

Цей Порядок виступає **єдиним** (!) нормативно-правовим актом України, в якому надається визначення поняття **«жорстоке поведження з дитиною»**, яке означає **«будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею»** (п. 1.4. Порядку). При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поведження з дитиною визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акту, а не на рівні закону, що викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні.

Вказаний правовий акт визначає порядок подання та реєстрацію звернень та повідомлень (розділ 2 Порядку), а також порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення (розділ 3 Порядку).

Порядком визначається, що звернення (повідомлення) про факти жорстокого поведження з дитиною подаються як *самою дитиною*, так і *фізичними особами* за місцем їх проживання за наявності фактів такого поведження або при реальній загрозі їх учинення. Звернення (повідомлення) про факти жорстокого поведження приймаються *посадовими особами органів внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді* та передаються для реєстрації до відповідного територіального підрозділу *служби у справах дітей* протягом *однієї доби* з моменту отримання звернення (повідомлення) (2.1., 2.2. Порядку). У разі необхідності зазначені в Порядку установи (служби) організують надання невідкладної медичної (викликають швидку допомогу), психологічної та інших видів допомоги дитині, яка постраждала внаслідок жорстокого поведження (п. 3.1.4. Порядку).

Усні повідомлення перед передачею їх до служби у справах дітей оформлюються письмово посадовою особою, яка отримала повідомлення з позначкою, від кого та коли (дата, час) отримано повідомлення. Реєстрація повідомлень та звернень, отриманих службою у справах дітей, проводиться у відповідності до вимог Закону України «Про звернення громадян» (2.4., 2.5. Порядку). Усі заяви та повідомлення з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення в обов'язковому порядку реєструються у відповідному журналі обліку заяв та повідомлень. Якщо в заяві (інформації офіційних органів) вбачається ознака злочину чи загроза його вчинення, вона обов'язково передається органу внутрішніх справ для вжиття заходів (п. 3.1.2., 3.1.3. Порядку).

Діти, які зазнали жорстокого поведження (або щодо яких існує загроза його вчинення), також можуть бути виявлені під час проведення рейдів

служб у справах дітей, кримінальної міліції у справах дітей, через мережу «телефонів довіри» тощо. У цьому разі кожен виявлений факт документується і передається до територіального підрозділу служби у справах дітей за місцем проживання дитини (п. 2.3. Порядку).

Не допускається розголошення відомостей по суті звернення дитини, з'ясування додаткової інформації, що не стосується суті звернення. Проте ця заборона не поширюється на посадових осіб, які мають відношення до вирішення справи. На прохання дитини, висловленого в будь-якій формі, не підлягають розголошенню її прізвище, місце проживання, навчання або роботи (п. 2.6. Порядку).

Разом з загальними питаннями розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення Порядком докладно визначаються повноваження *відповідних органів та служб, залучених до розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*, до яких належать:

- служби у справах дітей, які виступають *координатором* заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними або реальної загрози його вчинення (п. 3.1.1., 3.2.1. – 3.2.7. Порядку);
- органи внутрішніх справ (п. 3.3.1. – 3.3.8. Порядку);
- органи та заклади освіти (п. 3.4.1. – 3.4.5. Порядку);
- органи та заклади охорони здоров'я (п. 3.5.1. – 3.5.3. Порядку);
- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді (п. 3.6.1. – 3.6.4. Порядку);
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (п. 3.7.1. – 3.7.4. Порядку);
- притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей (п. 3.8.1. – 3.8.2. Порядку);
- всеукраїнська дитяча лінія (8–800–500–21–80) та система телефонів довіри (п. 3.9.1. – 3.9.3. Порядку).

Предметом особливої уваги з боку суспільства та держави в останній час стала **проблема попередження насильства над дітьми в сім'ї** як один з украї поширених та найбільш небезпечних проявів жорстокого поводження з дитиною. В умовах трансформації всіх сфер суспільного життя в Україні родина виступає найбільш «чутливим» соціальним інститутом, який виконує роль своєрідного ретранслятора соціальних норм, звичаїв, традицій. Саме тому внутрішньородинні стосунки, а також ставлення в родині до дітей визначають значну кількість параметрів «суспільного здоров'я», демонструють готовність суспільства до прогресивних перетворень. Розуміючи, що протидія насильству над дітьми в сім'ї виступає передумовою стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії та поваги до прав людини, а також виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, Україна спрямувала свої зусилля на формування законодавства щодо попередження сімейного насильства в цілому та над дітьми зокрема.

Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства по відношенню до дітей з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Цивільному та Сімейному кодексах України. Так, в ч. 3 ст. 289 Цивільного кодексу України вказується, що *фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опі-*

кунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається. Аналогічне положення міститься в ст. 150 Сімейного кодексу України «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини», в якій прямо визначається, що забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини (ч. 6 ст. 159 СК України); фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які приносять людині гідність дитини (ч. 7 ст. 159 СК України).

Варто зауважити, що вказані норми Цивільного і Сімейного кодексів України приєднують її до тих європейських держав (Швеції, Фінляндії, Данії, Норвегії і Австрії та ін.), в яких законом заборонено застосування тілесних покарань по відношенню до дітей. Так, у 1979 р. до шведського Сімейного кодексу була запроваджена наступна норма: *«Діти мають право на турботу, безпеку і відповідне виховання. У відносинах з дітьми необхідно виявляти повагу до їх особистості та індивідуальності. Дітей не можна піддавати фізичним покаранням або іншим видам жорстокого поводження»*. Шведи вважають, що введення такої правової норми зіграло свою роль у вихованні суспільства в дусі поваги до прав дітей та руйнуванні усталених стереотипів поводження з дитиною. Якщо у 1965 р. 53% дорослих вважало, що тілесні покарання необхідні для правильного виховання дитини, то у 1994 р. 89% респондентів висловились проти фізичних покарань. Однак трансформації суспільної свідомості посприяла широка просвітницька кампанія, яка активно проходила в шведських засобах масової інформації та на рівні соціальних установ.

Основа законодавства України у сфері запобігання сімейному насильству, разом з Конституцією України, становить **Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»** від 15 листопада 2001 р. № 2789-III зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. № 599-VI. Цей Закон на момент його ухвалення був першим в країнах Центральної і Східної Європи та СНД спеціальним законодавчим актом у сфері протидії сімейному насильству. Вищезазначений Закон визначає правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його попередження.

Детальніше процедурні моменти застосування законодавства з попередження насильства в сім'ї врегульовані на підзаконному рівні, зокрема:

- Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або релативу його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
- Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 № 3131/386, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 за № 917/16933;

- Наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38 тощо.

Слід підкреслити, що законодавство України щодо попередження насильства в сім'ї спрямовано на захист всіх членів родини від його різних форм та проявів, проте його норми в повному обсязі підлягають застосуванню у випадках вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини. У той же час законодавство України у сфері запобігання сімейному насильству містить низку колізій, які не висвітлені належним чином в науковій та методичній літературі, проте мають враховуватися правоохоронними органами під час здійснення прокурорських перевірок. Все це обумовлює необхідність системного аналізу основних положення законодавства України про попередження насильства в сім'ї в межах цього посібника.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», **наси́льством в сім'ї** визнаються *будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю*. Таким чином, можна виділити наступні обов'язкові ознаки насильства в сім'ї:

- 1) особою, що страждає від сімейного насильства, можуть бути тільки члени сім'ї, у тому числі дитина (діти);
- 2) діяння насильника повинне бути протиправним (тобто суперечити нормам чинного законодавства);
- 3) діяння призвело або могло призвести до порушення прав члена сім'ї як людини та громадянина;
- 4) вина насильника повинна виявлятися у формі умислу, а не необережності.

Як зазначалося, чинне законодавство України з попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною містить чимало *суперечностей та неузгодженостей*, які значно ускладнюють його реалізацію та помітно послаблюють ефективність його запобіжного впливу. Розглянемо їх більш докладно:

1. Форми насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною за законодавством України

- 1.1. За спрямованістю дій Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст. 1) виділяє чотири види насильства: *фізичне, сексуальне, психологічне та економічне*, розкриваючи зміст кожного із зазначених видів насильства.
- 1.2. Передбачений Законом перелік форм насильства в сім'ї не відповідає формам насильства в сім'ї, які вказані в ст. 173–2 «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми» Кодексу України про адміністративні правопорушення. КУпАП доповнено статтею 173–2 згідно із Законом України від 15 травня 2003 р. № 759-IV, яка є чинною на

сьогодні в редакції згідно з Законом України від 25 вересня 2008 р. № 599-VI.

Ч. 1 цієї статті передбачено адміністративну відповідальність за *«вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї»*.

Таким чином, *сексуальне насильство* як форма насильства в сім'ї, не включено до складу ст. 173–2 КУпАП, що не узгоджується зі змістом Законом України «Про попередження насильства в сім'ї». Очевидно, законодавець виходив з того, що сексуальне насильство тягне за собою кримінальну відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, передбачені розділом IV Кримінального кодексу України. Проте такий підхід суперечить Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», який визначає *сексуальне насильство в сім'ї* як «протиправне посягання одного члена сім'ї на статево недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї» (ст. 1 Закону), тобто охоплює цим поняттям як діяння, що містять відповідні склади злочину, так й інші дії сексуального спрямування, які не мають кримінального характеру, але зазіхають на права та свободи членів сім'ї (залицання у неприйнятній для жертви насильства в сім'ї формі, звинувачення в сексуальній непривабливості або неспроможності тощо).

З диспозицією ч. 1 ст. 173–2 КУпАП пов'язана ще одна проблема. В цій статті передбачено адміністративну відповідальність за *«застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень»*. Таке формулювання не відповідає визначенню *фізичного насильства в сім'ї*, що міститься в Законі, а також повному тексту ст. 173–2 КУпАП, в якій вказано на те, що внаслідок вчинення насильства в сім'ї *«могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого»*. Така неузгодженість нерідко приводить до того, що суди повертають справи щодо вчинення фізичного насильства в сім'ї до органів внутрішніх справ на підставі того, що жертві насильства в сім'ї *було завдано фізичного болю (!)*. Безперечно, такий підхід суперечить як букві, так і духу законодавства України про попередження сімейного насильства.

1.3. Перелік форм насильства по відношенню до дитини розширюється в понятті *жорстокого поводження з дитиною*, визначеному, як зазначалося, Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення. Вище вказувалося, що згідно з цим Порядком, жорстоке поводження з дитиною означає будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею. Отже, визначений Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» перелік форм на-

сильства в сім'ї, у тому числі по відношенню до дітей, доповнено поняттям *соціального насильства*, при чому *саме поняття соціального насильства в Порядку не визначено*.

2. Коло осіб, на які поширюється дія законодавства України про попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною

Ефективне застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» тривалий час потребувало з'ясування *кола осіб, на яких розповсюджується його дія*. Закон називає суб'єктами вчинення насильства в сім'ї членів сім'ї. Визначення цього поняття в контексті дії названого закону виступало предметом багатьох дискусій, край яким був покладений ухваленням змін до цього закону, які серед іншого доповнили його визначенням поняття «**члени сім'ї**». Отже, згідно з законом, *членами сім'ї вважаються особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання*.

Таке визначення кореспондує поняттю *сім'ї*, що міститься в ст. 3 Сімейного кодексу України. Згідно з Сімейним кодексом, *сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства*.

Виходячи із наведених дефініцій, можна зробити висновок, що до членів сім'ї належать, зокрема: а) подружжя; б) батьки (мати, батько) й дитина (діти); в) брати й сестри; г) дід (баба) й онук (онука); ґ) усиновителі (усиновитель) й усиновлений (удочерена); д) вітччим (мачуха) й пасинок (падчерка). Членами сім'ї також виступають фактичне подружжя, піклувальник і опікуваний, фактичні вихователі й вихованці, родичі прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Що стосується *колишнього подружжя*, якщо вони розлучені, але проживають в одному помешканні, то при вчиненні будь-якого акту насильства по відношенню один до одного на них *не поширюється законодавство про попередження насильства в сім'ї*. Проте вчинення актів насильства з боку розлучених батька чи матері по відношенню до їх спільної *дитини (дітей)*, або всиновлених дітей іншого члена колишнього подружжя, *слід кваліфікувати як діяння, що становлять насильство в сім'ї*.

На відміну від насильства в сім'ї суб'єктами жорстокого поводження з дітьми можуть виступати *як члени сім'ї, так й інші особи: вчителя, викладачі, вихователі, тренери, лікарі* тощо, що прямо витікає з визначення жорстокого поводження з дітьми.

3. Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї та адміністративна відповідальність за його вчинення

Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» з урахуванням внесених до нього змін передбачено низку *спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї (розділ III Закону)*. Такими заходами виступають:

- офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- узяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство;
- захисний припис;
- обов'язок пройти корекційну програму.

Слід особливо звернути увагу на запроваджений Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» в результаті запозичення ефективного світового досвіду протидії сімейному насильству інститут *захисного припису*. Він являє собою запобіжний захід і не є ані видом покарання, ані іншим засобом юридичної відповідальності. Згідно з ст. 13 Закону захисним приписом особі, у відношенні якої він винесений, може бути заборонено:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;
- розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;
- відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;
- вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

Зазначені обмеження встановлюються на термін до 90 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

Захисний припис може бути винесений до *осудної* особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку та вчинила насильство в сім'ї, але лише після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї. Захисний припис виноситься дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної служби у справах дітей **за погодженням** з начальником відповідного органу внутрішніх справ і **прокурором**. Захисний припис не підлягає погодженню у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

Систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, передбачену Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», було доповнено обов'язком проходження корекційних програм Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. Корекційні програми були визначені як «програми, спрямовані на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї» (ст.1 Закону). Вказані зміни набули чинності з 1 січня 2009 р., проте на сьогодні ці програми тільки починають запроваджуватися у чинну систему попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Процедуру направлення осіб для проходження корекційних програм визначено в Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, затвердженій наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту,

Міністерства внутрішніх справ від 07.09.2009 № 3131/386, зареєстрованій в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 за № 917/16933.

Як позитивний наслідок внесення вказаних законодавчих змін слід розглядати вилучення з Закону такого спеціального заходу попередження насильства в сім'ї як *офіційне попередження про неприпустимість віктимної поведінки*, а також положень, які стосувалися наслідків його винесення. Незважаючи на позитивний потенціал віктимологічної профілактики в інших країнах світу, на практиці впровадження інституту віктимної поведінки у законодавстві України лише посилило усталені гендерні стереотипи щодо наявності певного ступеня провини самої жертви у разі вчинення над нею сімейного насильства. Крім того, що інститут віктимної поведінки потенційної жертви насильства не був сприйнятий українською громадою, він містив чималу кількість колізій у його законодавчому врегулюванні та суперечностей щодо застосування, які були усунені внаслідок вилучення його з законодавчого простору.

В процесі застосування передбачених законодавством спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї були виявлені деякі **суперечності**, а саме:

ч. 1 статті 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачено, що захисний припис вноситься особі «після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї». Таке положення викликає низку неузгодженостей. По-перше, в Законі не визначено *термін*, на який вноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, що ускладнює можливість винесення захисного припису.

По-друге, законодавство містить суперечність у правовому регулюванні порядку винесення захисного припису в разі вчинення насильства в сім'ї у формі злочину. Ч. 1 ст. 10 Закону передбачено, що «члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, вноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, за умови *відсутності* в його діях ознак злочину». Виходить, що згідно з *Законом захисний припис у разі вчинення насильства в сім'ї в формі злочину може бути винесений тільки у тому випадку, якщо до цього особа, що вчинила злочин, скоїла насильство в сім'ї у формі іншого правопорушення та їй було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї*. Такий підхід суперечить духу Закону, який передбачає винесення захисного припису в разі вчинення злочину незалежно від наявності офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї.

Цей висновок підтверджується тим, що законодавець передбачив *спрощений порядок* винесення захисного припису в разі вчинення злочину: за загальним правилом захисний припис вноситься дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної служби у справах дітей *за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором*. Проте захисний припис *не підлягає погодженню* у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину (ч. 2 ст. 13 Закону). Але з останнім положенням пов'язана інша колізія, яка знов-таки блокує винесення захисного припису в разі наявності в діях особи, що вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, а саме: як зазначалося, термін обмежень, передбачених захисним

приписом, відраховується з «дня погодження захисного припису з прокурором» (ч. 5 ст. 13 Закону). При цьому законодавець не визначив, з якого моменту будуть встановлюватися обмеження, передбачені захисним приписом, у тому випадку, коли він не підлягає погодженню.

Близька до описаної ситуація склалася і стосовно запроваджених корекційних програм: виходячи з системного аналізу ст. 10 Закону, *у разі вчинення насильства в сім'ї в формі злочину винна особа буде зобов'язана пройти корекційні програми тільки у тому випадку, якщо до цього вона скоїла насильство в сім'ї у формі іншого правопорушення та їй було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї*. Такий підхід очевидно не відповідає цілям запровадження корекційних програм, які мають передусім сприяти зміненню антисоціальних моделей поведінки осіб, які вчинюють насильство в сім'ї в соціально-небезпечно формах та становлять найбільшу загрозу для своєї родини.

Слід також наголосити на колізії між застосуванням *спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї*, що передбачені Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», та *заходів адміністративної відповідальності*, визначених вже згаданою ст. 173–2 КУпАП, що наступають за вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, або непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї. Проблема полягає в тому, що законодавчо не визначена черговість вживання спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї та накладання адміністративних стягнень за ці ж самі діяння.

На практиці це призводить до ситуації, коли у разі вчинення насильства в сім'ї, дільничні інспектори міліції або співробітники кримінальної міліції у справах дітей виносять офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та складають протокол по 173–2 КУпАП з подальшим направленням матеріалів до суду. У разі повторного вчинення насильства в сім'ї алгоритм дій повторюється, а *винесення захисного припису* взагалі ігнорується, що призводить до знецінення профілактичного потенціалу цього визнаного в усіх провідних країнах світу запобіжного заходу. Крім того, така практика на сьогодні є порушенням ч. 3 ст. 10 Закону, згідно з якою у разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа має в усіх випадках направлятися до кризового центру для проходження корекційної програми.

Застосування до кривдника в усіх випадках вчинення насильства в сім'ї, які не містять складу злочину, ст. 173–2 КУпАП утримує жертв насильства в сім'ї від звернення із заявою про таке насильство, оскільки найчастіше вживаним на практиці адміністративним стягненням в таких випадках виступає *штраф*. Від таких заходів протидії сімейному насильству страждає передусім сама жертва насильства в сім'ї, яка має, як правило, спільний із насильником сімейний бюджет.

Даний випадок є характерним прикладом виділеного на науковому рівні різновиду юридичних колізій – колізій між правом та правосвідомістю. З метою її подолання всі органи та установи, що вживають заходів з попередження насильства в сім'ї, жертви насильства в сім'ї та інші зацікавлені особи дійшли одностайного *висновку* про категоричну неприпустимість встанов-

лення штрафу як виду адміністративного стягнення за вчинення насильства в сім'ї та необхідність застосування інших видів адміністративних стягнень, передбачених альтернативною санкцією ст. 173–2 КУпАП.

Слід також звернути увагу на неправомірність поширеної практики, коли дільничні інспектори міліції або співробітники кримінальної міліції у справах дітей розглядають заяви про насильство в сім'ї як заяви про злочини, хоча насильство в сім'ї далеко не завжди є злочином. Це призводить до того, що необхідні заходи з попередження і припинення насильства в сім'ї спеціально уповноваженими органами не вживаються, а жертви насильства отримують відповідь про відмову в порушенні кримінальної справи за відсутності складу злочину. Такі дії є істотним порушенням законодавства України про попередження насильства в сім'ї.

4. Перелік органів та установ, які вживають заходів у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

До основних нормативно-правових актів України у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, які *визначають перелік органів та установ, які вживають заходів у цій сфері*, належать:

- Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р.;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
- Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 № 3131/386, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 за № 917/16933;
- Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11;
- Наказ Мінсім'ямолодьспорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Держдепартаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р. № 1983/388/452/221/556/596/106.

Вказані нормативно-правові акти України у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми **по-різному визначають перелік таких органів та установ, що вимагає їх узгодженості та застосування їх положень в системній єдності.**

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» до органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, відносить:

- спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї (таким органом визнано Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, його управління та відділи на місцях);
- відповідні підрозділи органів внутрішніх справ, до яких віднесено службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію у справах дітей;
- органи опіки і піклування;
- спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв
- такого насильства, до яких належать:
- кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення (далі – кризові центри);
- центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Інші вказані вище нормативно-правові акти до переліку органів, які здійснюють діяльність, спрямовану на попередження насильства в сім'ї, жорстокого поводження з дітьми та роботу з сім'ями, в яких відбувається насильство в сім'ї, у тому числі, щодо дітей, додають:

- службу у справах дітей;
- центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді;
- органи та заклади охорони здоров'я;
- органи освіти та навчальні заклади;
- установи кримінально-виконавчої системи;
- органи праці та соціального захисту населення;
- відділи з питань взаємодії із засобами масової інформації та громадськістю, організаційно-аналітичної роботи Міністерства транспорту та зв'язку України.

Викладені вище нормативно-правові акти координуючими органами визначають різні структури:

1. Спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї (таким органом визнано Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, його управління та відділи на місцях) визнається координаційним органом з питань попередження насильства в сім'ї згідно з:
  - Законом України «Про попередження насильства в сім'ї»;
  - Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
  - Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в

сім'ї» від 07.09.2009 № 3131/386, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 за № 917/16933.

- II. *Служба у справах дітей визначається координаційним органом в сфері попередження жорстокого поводження з дітьми згідно з Наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р..*
- III. *Центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді визначаються координаційним органом із здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, згідно з Наказом Міністерства молоді та спорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р.*

Це призводить до неузгодженості механізму взаємодії між цими органами, суперечливого тлумачення їх функцій та компетенції, що негативно впливає на стан реалізації законодавства України з попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною.

Таким чином, сучасний стан законодавства України про попередження насильства в сім'ї, у тому числі, над дітьми вимагає його ґрунтовного перегляду та якнайшвидшого усунення наявних в ньому суперечностей законодавчим шляхом, що є необхідною передумовою забезпечення його ефективності. Реформування законодавства України щодо запобігання сімейному насильству вимагає не внесення до нього окремих, поодиноких змін, а розробки та ухвалення нової редакції Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», яка дозволить усунути колізійність законодавства в цій сфері правового регулювання та сприятиме впровадженню реального механізму протидії цьому небезпечному соціальному явищу.

1.3. Особливості юридичної відповідальності за вчинення насильства по відношенню до дитини

Закон України «Про охорону дитинства» (ст. 35), а також Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст. 15) вказують, що особи, винні у порушенні вимог законодавства про охорону дитинства, або ж вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну або цивільно-правову відповідальність відповідно до законів України.

Кримінальна відповідальність за діяння, що становлять насильство над дитиною в сім'ї або за її межами наступає згідно з Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 р. №2341-III. Кримінальний кодекс України орієнтований на захист дитини від будь-яких форм фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею та постійно вдосконалюється в цьому напрямку. Дії, які складають жорстоке поводження з дитиною, враховуючи комплексний характер цього

поняття, можуть містити склади злочинів, передбачених широким переліком статей Кримінального кодексу України. Серед них умовно можна виділити *три групи*.

До *першої групи* належать склади злочинів, які можуть бути скоєні *стосовно будь-яких осіб, у тому числі по відношенню до дітей*. До таких злочинів належать:

- умисне вбивство (ст. 115 ККУ);
- вбивство через необережність (ст. 119 ККУ);
- умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ);
- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 ККУ);
- умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 ККУ);
- побої і мордування (ст. 126 ККУ);
- катування (ст. 127 ККУ);
- погроза вбивством (ст. 129 ККУ) та деякі інші.

Вчинення таких злочинів стосовно неповнолітнього або малолітнього внаслідок жорстокого поводження з ними членами їх сім'ї, особами, що їх замінюють, або будь-якою іншою деліктоздатною особою належить до обставин, які обтяжують покарання. Вичерпний перелік таких обставин передбачений статтею 67 ККУ, серед яких законодавець окремо виділив:

- вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані (п. 6 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного (п. 8 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством (п. 9 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину з особливою жорстокістю (п. 10 ст. 67 ККУ).

При чому всі ці обставини, окрім передбаченої п. 8 ст. 67 Кримінального кодексу України, суд зобов'язаний визнати як такі, що обтяжують покарання незалежно від обставин справи.

До *другої групи* належать склади злочинів, вчинення яких по відношенню до *неповнолітнього або малолітнього визначено законодавством як кваліфікуюча обставина*, що тягне за собою більш суворе покарання, передбачене частинами другими, третіми тощо відповідних статей Кримінального кодексу України.

До кваліфікованих складів злочинів, вчинюваних по відношенню до неповнолітньої чи малолітньої особи, належать:

- доведення до самогубства (ч. 3 ст. 120 ККУ);
- зараження венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133 ККУ);
- ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2 ст. 136 ККУ);
- неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ч. 2 ст. 140 ККУ);
- незаконне проведення дослідів над людиною (ч. 2 ст. 142 ККУ);
- насильницьке донорство (ч. 2 ст. 144 ККУ);
- захоплення заручників (ч. 2 ст. 147 ККУ);
- зґвалтування (ч. 3, 4 ст. 152 ККУ);

- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 2, 3 ст. 153 ККУ);
- грубе порушення законодавства про працю (ч. 2 ст. 172 ККУ);
- посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ч. 2. ст. 181 ККУ);
- створення або утримання місць розпусти і звідництво (ч. 3. ст. 302 ККУ);
- незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3. ст. 314 ККУ);
- схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2. ст. 315 ККУ).

Слід окремо звернути увагу на такі злочини, як торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 ККУ), а також сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 ККУ). Вчинення цих злочинів по відношенню до неповнолітнього або малолітнього передбачено як кваліфікуюча обставина (відповідно, ч. 2, 3 ст. 149 ККУ та ч. 3, 4 ст. 303 ККУ).

Слід підкреслити, що ці статті містять *примітки* стосовно вчинення вказаних злочинів по відношенню до дитини, які відтворюють міжнародні стандарти щодо попередження жорсткого поводження з дітьми, а саме вимогам Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, а також Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, про які йшлося в підрозділі 1.1. посібника.

Приміткою 3 до ст. 149 ККУ, а також приміткою 2 до ст. 303 ККУ передбачено, що відповідальність за цими статтями за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього, а так само за втягнення малолітнього чи неповнолітнього в заняття проституцією чи примушування їх до заняття проституцією має наставати *незалежно від того*, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності.

На втілення вимог нещодавно відкритої до підписання Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення спрямоване положення ст. 301 ККУ «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», яка як кваліфікуючу обставину визначає збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру (ч. 2 ст. 301 ККУ), а також передбачає найбільш тяжку санкцію за примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру (ч. 3 ст. 301 ККУ).

Третю групу становлять *злочини, які можуть бути скоєні тільки по відношенню до дитини*, оскільки особу потерпілого від таких злочинів, яким може виступати тільки дитина, передбачено їх основних складом. До таких злочинів належать:

- умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 ККУ);

- неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст.137 ККУ);
- підміна дитини (ст. 148 ККУ);
- експлуатація дітей (ст. 150 ККУ);
- використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150–1 ККУ);
- статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ);
- розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ);
- ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 ККУ);
- злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 ККУ);
- незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 ККУ). Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Сімейного кодексів України щодо усиновлення» від 4 червня 2009 р. запроваджено більш жорсткі заходи кримінальної відповідальності за вчення цього злочину;
- втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 ККУ);
- спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 ККУ);
- схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324 ККУ).

До цієї групи складів злочинів примикають «залишення в небезпеці» (ст. 135 ККУ), яке може стосуватися осіб, які перебувають в небезпечному для життя стані і позбавлені можливості вжити заходів до самозбереження через як через **малолітство**, так і через інші обставини – старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану. Потерпілим від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 135 ККУ може бути тільки *новонароджена дитина* у випадку залишення її в небезпеці матір'ю, якщо остання не перебувала в обумовленому пологами стані.

До групи злочинів, які можуть бути скоєні тільки по відношенню до дитини, примикає також злочин, передбачений ст. 167 ККУ «Зловживання опікунськими правами». Потерпілими від цього злочину можуть бути як діти, так і повнолітні особи, щодо яких встановлено опіку чи піклування, проте такі дії нерідко вчинюються саме по відношенню до неповнолітніх і малолітніх.

Нещодавно до Кримінального кодексу України було внесено зміни, спрямовані на посилення кримінальної відповідальності за сексуальне насильство щодо дитини в сім'ї з боку батьків або осіб, що їх замінюють. Законом України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25 вересня 2008 р. № 600-VI вказані статті було доповнено частинами другими, які встановили більш сувору кримінальну відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, а також розбещення неповнолітніх, вчинені *батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього*.

Законом України «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» від 1 жовтня 2008 р. № 616-VI до вказаних статей ККУ було внесено аналогічні зміни. Цим законом було посилено кримінальну відповідальність

за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми, вчинені щодо малолітньої особи або *батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього*, а за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу – крім названих осіб, також його *тренером*.

Відповідно до ч. 4 ст. 67 ККУ якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує. Отже, при вчиненні вказаних в другій та третій групах злочинів стосовно дитини ця обставина не враховується судом як обтяжуюча, проте вчинення таких злочинів з особливою жорстокістю враховується як обставина, яка обтяжують покарання згідно з п. 10 ст. 67 ККУ.

Наведене свідчить про *безпідставність поширеної серед громадських організацій України думки про необхідність криміналізації насильства в сім'ї та насильства над дітьми, оскільки за такі діяння, що містять склади відповідних злочинів, вже передбачено кримінальну відповідальність за чинним Кримінальним кодексом України*. Проте серед науковців та правозахисників все частіше постає питання щодо доцільності доповнення Кримінального кодексу України *окремим складом злочину, який встановлював би кримінальну відповідальність за вчинення дій, що складають насильство в сім'ї*.

Слід погодитися з думкою науковців, які вважають, що доречним є виділення складів злочинів, які можуть вчинюватися внаслідок скоєння тих чи інших форм насильства щодо дітей та в сім'ї, в окремий розділ Кримінального кодексу України *«Злочини проти сім'ї та дітей»*, наслідком чого буде спрощення кваліфікації злочинів, скоєних в результаті насильства в сім'ї. Фахівці з кримінального права майже одностайно вважають, що злочини проти сім'ї та дітей мають власний родовий об'єкт. Однак, на думку одних науковців, родовий об'єкт злочинів проти сім'ї та дітей обмежується лише суспільними відносинами, що забезпечують нормальний розвиток дітей, на думку інших – включає в себе також і сімейні відносини.

На жаль, законодавці України не врахували думку науковців та світовий досвід з даного питання. Так, до Кримінального кодексу Російської Федерації, введеного в дію 1 січня 1997 р., включено главу 20, яка об'єднала низку норм щодо суспільно-небезпечних діянь, раніше розміщених у різних розділах Кримінального кодексу Російської РСР 1960 р. Всі склади злочинів, що входять до глави 20, за особливостями об'єкта поділяються на дві групи: злочини проти неповнолітніх і злочини проти сім'ї. Аналогічним шляхом пішли законодавці Республіки Білорусь. Так, Кримінальний кодекс Республіки Білорусь, прийнятий Палатою представників 2 червня 1999 р. та схвалений Радою Республіки 24 червня 1999 р., містить главу 21 *«Злочини проти укладу сімейних відносин та інтересів неповнолітніх»*. Кримінальний кодекс ФРН містить розділ *«Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу та сім'ї»*. На наш погляд, даний підхід доцільно застосувати і в Україні.

Адміністративну відповідальність за діяння, які полягають у насильстві щодо дитини в сім'ї та поза нею, передбачено *не лише ст. 173² Кодексу*

України про адміністративні правопорушення, про яку йшлося вище, а й у випадках вчинення таких адміністративних правопорушень, як:

- нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, утворюють дрібне хуліганство і тягнуть за собою адміністративну відповідальність за ст. 173 КУпАП;
- якщо під час насильства в сім'ї було допущено порушення тиші на вулицях, площах, у парках, гуртожитках, житлових будинках та інших громадських місцях у заборонений рішеннями сільських, селищних, міських рад час, то таке діяння тягне за собою відповідальність за ст. 182 КУпАП;
- доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінюють, або іншими особами охоплюється ст. 180 КУпАП;
- ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП.

Якщо дії особи, яка вчинила насильство стосовно дитини, підпадають під ознаки злочину або адміністративного правопорушення, то разом з притягненням правопорушника до кримінальної або адміністративної відповідальності, до нього можуть бути застосовані заходи **цивільно-правової відповідальності**. У той же час, незалежно від переслідування особи в кримінальному або адміністративному порядку, дитина або її законний представник в будь-якому випадку мають право подати позовну заяву і притягти винну у вчиненні насильства щодо дитини особу до цивільно-правової відповідальності. Під цивільно-правовою відповідальністю в цьому випадку слід розуміти негативні для порушника наслідки скоєного їм правопорушення (насильства стосовно дитини), які виявляються в необхідності відшкодування потерпілому заподіяних моральних і матеріальних збитків.

Жорстоке поводження з дитиною, а також вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва визнаються Сімейним кодексом України як підстави для позбавлення батьківських прав (відповідно, п. 3, п. 5 ст. 164 СК України) або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 170 СК України).

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. № 3 уточнює поняття жорстокого поводження та експлуатації дитини як підстав для позбавлення батьківських прав. Відповідно до п. 16. Постанови жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо. Як експлуатацію дитини слід розглядати залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примушування до жебракування.

При цьому слід мати на увазі, що закріплене в статті 55 Конституції України право на судовий захист, тобто можливість звернутися до суду за захистом своїх прав, свобод та інтересів, надається будь-якій особі без вікових

обмежень з моменту народження. Цивільне процесуальне законодавство конкретизує механізм реалізації будь-якою особою, у тому числі і дитиною, конституційного права на судовий захист, якщо її права, свободи чи інтереси порушені або оскаржені. Реалізувати це право неповнолітня особа (дитина) може самостійно у передбачених законом випадках або за допомогою законного представника. Неповнолітня особа може реалізувати право на судовий захист безпосередньо у справах, що виникають із *сімейних правовідносин*, за умови досягнення чотирнадцяти років та малолітня особа – за наявності законного представника.

Відповідно до ст. 18 та ч. 4 ст. 152 Сімейного кодексу України кожен учасник сімейних відносин, який досяг *чотирнадцяти років*, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Крім того, на таку можливість може додатково вказуватися в окремих статтях СК України, зокрема в ст. 165, що визначає осіб, які мають право звернутися з позовом до суду *про позбавлення батьківських прав*, а також в ст. 240, що визначає осіб, які мають право на звернення до суду з *позовом про скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним*, окремо вказується й на дитину, яка досягла чотирнадцяти років.

Таким чином, виходячи з процесуального становища осіб, які наділені правом на пред'явлення позову на захист неповнолітніх, їх можна поділити на дві групи. До першої групи належать самі неповнолітні особи, які мають матеріально-правову та процесуально-правову заінтересованість у справі, а отже, виступають позивачами. До другої групи належать особи, які звертаються до суду на захист прав та інтересів інших осіб та займають у процесі самостійне процесуальне становище, відмінне від становища позивача. Такі особи мають у справі лише процесуально-правову заінтересованість. У свою чергу, остання група осіб може бути поділена на дві підгрупи: а) особи, які виступають від імені та в інтересах суб'єктів спірних матеріальних правовідносин (представники неповнолітніх); б) особи, які виступають від свого імені на захист прав, свобод та інтересів інших осіб (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, **прокурор**, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб).

Незалежно від того, чи поданий позов самою дитиною (неповнолітньою особою), яка виступає позивачем по справі, чи ініційований розгляд справи особами, які звертаються до суду на захист прав та інтересів дітей (неповнолітніх чи малолітніх осіб), при розгляді судових справ, які стосуються інтересів дитини, *думка останніх має враховуватися судом, а рішення по справі за жодних обставин не має суперечити їх інтересам*.

РОЗДІЛ 2. ЗДІЙСНЕННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ

2.1. Організація прокурорського нагляду за додержанням законів щодо попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею, об'єкти його здійснення

Запобігання насильству над дітьми в сім'ї та поза неї є одним з головних напрямків діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей. Відповідно до вимог наказу Генерального прокурора України № 6/1гн від 15 квітня 2004 р. «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод неповнолітніх» основним завданням прокурорів на зазначеному напрямі діяльності є захист прав і свобод дітей, гарантованих Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини, законами України. Для забезпечення комплексного підходу до виконання покладених завдань прокурори в першу чергу повинні зосереджувати свої зусилля на нагляді за додержанням законів, спрямованих на захист прав дітей від жорстокості та насильства, як одному з основних чинників попередження злочинності й правопорушень серед підлітків.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

З метою реального відновлення порушених прав дітей, своєчасного виявлення та усунення порушень закону, з'ясування причин та умов цих порушень, притягнення винних осіб до відповідальності необхідно володіти відповідними знаннями чинного законодавства та методикою наглядової роботи у зазначеній сфері. Методичні рекомендації з питань організації та проведення перевірок додержання вимог закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та іншого законодавства, спрямованого на захист дітей від жорстокості та насильства розроблялися прокуратурами Львівської, Полтавської, Чернівецької та інших областей України. Узагальнивши позитивний досвід роботи на даному напрямку, пропонуємо наступні інформаційні матеріали з питань попередження насильства над дітьми та в сім'ї.

Основним завданням прокурорського нагляду за додержанням законодавства щодо запобігання насильству над дітьми є:

1) здійснення нагляду за додержанням законів, які спрямовані на захист дітей від насильства і жорстокості в сім'ї:

- органами державної виконавчої влади і місцевого самоврядування;

- управліннями (відділами) у справах сім'ї та молоді;
  - в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
  - службами у справах дітей місцевих держадміністрацій;
  - кримінальною міліцією у справах дітей;
  - підрозділами дільничної служби органів внутрішніх справ;
  - органами охорони здоров'я та освіти.
- 2) виявлення та притягнення до передбаченої законом відповідальності осіб, винних у порушенні закону;
  - 3) встановлення і усунення причин та умов, які сприяють порушенням зазначеного законодавства;
  - 4) реальне поновлення порушених прав дітей, захист їх від насильства, забезпечення належних умов для їх фізичного та розумового розвитку.

Оцінюючи якість прокурорських перевірок із зазначених питань слід звернути увагу на:

- своєчасність виявлення фактів порушення прав дітей;
- ефективність вжитих заходів щодо реального поновлення порушених прав;
- притягнення до відповідальності винних осіб;
- вжиття заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню насильства над дітьми або жорстокого поводження з ними.

Для досягнення зазначених вище завдань прокурорських перевірок Законом України «Про прокуратуру» **прокурорам надані повноваження:**

- 1) безперешкодно за посвідченням, що підтверджує займану посаду, входити у приміщення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості чи приналежності, до військових частин, установ без особливих перепусток, де такі запроваджено; мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки, в тому числі за письмовою вимогою, і таких, що містять комерційну таємницю або конфіденційну інформацію. Письмово вимагати подання в прокуратуру для перевірки зазначених документів та матеріалів, видачі необхідних довідок, в тому числі щодо операцій і рахунків юридичних осіб та інших організацій, для вирішення питань, пов'язаних з перевіркою;
- 2) вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності і заходи щодо її забезпечення;
- 3) вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз;
- 4) викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних або письмових пояснень щодо порушень закону.

При виявленні порушень закону прокурор або його заступник у межах своєї компетенції мають право:

- 1) опротестовувати акти Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, виконавчих органів місцевих рад, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення і дії посадових осіб;
- 2) вносити подання або протест на рішення місцевих рад залежно від характеру порушень;
- 3) порушувати у встановленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;
- 4) давати приписи про усунення очевидних порушень закону;
- 5) вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли;
- 6) звертатись до суду з заявами про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб.

Засобами прокурорського нагляду на цьому напрямку є дії та правові акти прокурора, що впливають з його повноважень і за допомогою яких він вирішує поставлені перед ним завдання: виявляти, усувати, запобігати порушенням законів України «Про попередження насильства в сім'ї», «Про охорону дитинства» та інших законів, притягувати винних осіб до юридичної відповідальності.

Підготовча робота включає вивчення законодавчих та інших нормативних актів, одержання і попереднього аналізу необхідної статистичної інформації зі служб у справах дітей, органів внутрішніх справ, охорони здоров'я, опіки і піклування, притулків, щодо кількості дітей, які систематично залишають сім'ю, бродяжать; вчиняють злочини, правопорушення, дорослих осіб, притягнутих до кримінальної та адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми, втягнення дітей і підлітків у злочинну діяльність.

Метою перевірки є:

- з'ясування реального стану додержання місцевими органами державної виконавчої влади та правоохоронними органами вимог законів, спрямованих на запобігання жорстокості та насилля по відношенню до них;
- поновлення порушених прав дітей, забезпечення належних умов для їх фізичного та розумового розвитку;
- виявлення та притягнення до встановленої законом відповідальності винних осіб;
- усунення причин та умов, які сприяли порушенню прав дітей.

Основними нормативними актами, які спрямовані на захист прав дітей та запобігання жорстокості і насильству над дітьми в сім'ї та поза неї є: Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закони України «Про попередження насильства в сім'ї», «Про органи і служби у справах дітей та

спеціальні установи для дітей», «Про охорону дитинства» «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» та інші нормативні акти.

У Законі України «**Про попередження насильства в сім'ї**» даються поняття взагалі насильства в сім'ї та окремих його видів: сексуального, фізичного, психологічного, економічного. Ст. 1 Закону пропонує наступне визначення термінів:

насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю;

фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності;

сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї;

психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю;

економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я;

члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання;

жертва насильства в сім'ї – член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї;

попередження насильства в сім'ї – система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сім'ї, припинення насильства в сім'ї, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства в сім'ї;

реальна загроза вчинення насильства в сім'ї – погроза вчинення одним членом сім'ї стосовно іншого члена сім'ї умисних дій, передбачених абзацом другим цієї статті, якщо є реальні підстави очікувати її виконання;

захисний припис – спеціальна форма реагування служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо захисту жертви насильства в сім'ї, яким особі, яка вчинила насильство в сім'ї, забороняється вчиняти певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї;

корекційна програма – програма, спрямована на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї.

Об'єктами прокурорських перевірок є органи та установи, на які покладається здійснення заходів з охорони прав дитини, попередження насильства над дітьми та в сім'ї. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї в межах наданих їм повноважень покладається на:

- 1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;
- 2) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ;
- 3) органи опіки і піклування;
- 4) спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства:
  - кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення;
  - центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї;
- 5) органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які згідно зі ст. 5 Закону України «Про охорону дитинства» в межах їх компетенції, визначеної законом, забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони дитинства, також за ст. 3 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» це уповноважені органи, що здійснюють соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю;
- 6) соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді – здійснюють захист дітей від усіх форм насильства за ч. 6 ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства»;
- 7) служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та їх спеціалізовані формування – є суб'єктами соціальної роботи, спрямованої, у тому числі, на запобігання насильству над дітьми та в сім'ї за ст. 3 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю».

До осіб, які вже вчинили насильство або погрожують його вчинити, працівники кримінальної міліції або дільничні інспектори застосовують такі заходи впливу:

- *офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї*. Після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа направляється до кризового центру для проходження корекційної програми (ст. 10 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»);
- *взяття на профілактичний облік* (ст. 12 вищевказаного Закону);
- *захисний припис* (вноситься працівником КМСД за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором, ст. 13 Закону). Проходження корекційної програми для особи, щодо якої винесено захисний припис, є обов'язковим.

Підставами для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї є (ст. 4 вищевказаного Закону):

- заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;
- висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання на вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї;
- отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно дитини чи недієздатного члена сім'ї.

Прийняття, облік і розгляд заяв здійснюється управлінням (відділом) у справах сім'ї, молоді та спорту місцевої держадміністрації, службою дільничних інспекторів міліції та кримінальною міліцією у справах дітей (постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 616) за місцем проживання постраждалого від насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства.

Заява реєструється одразу після надходження до управління (відділу) у справах сім'ї та молоді в журналі обліку заяв про вчинення насильства в сім'ї, а до служби дільничних інспекторів міліції та кримінальною міліцією у справах дітей – у книзі обліку заяв про злочини і пригоди. Зазначені органи розглядають заяву **не більше ніж протягом 3-х днів**. Якщо виникає потреба у перевірці викладених у заяві фактів, заява розглядається **не більше ніж протягом 7 днів**. У разі коли заява стосується дитини чи недієздатного члена сім'ї, відповідна інформація подається службі у справах дітей та органу опіки і піклування.

Служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей інформує протягом 3-х днів управління (відділ) у справах сім'ї та молоді відповідної місцевої держадміністрації.

Відомості про особисте (сімейне) життя та інша інформація, що міститься у заяві або стала відома посадовим особам при здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї, не підлягає розголошенню. (ст. 17 ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї»).

Підставами для взяття на профілактичний облік осіб, які вчинили насильство в сім'ї, є:

- особиста заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;
- висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання на вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї;
- отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно дитини чи недієздатного члена сім'ї;
- отримання інформації про реальну загрозу вчинення насильства в сім'ї за інших обставин (публікації в ЗМІ, звернення керівників організації, судових установ, навчальних закладів та ін.)

На профілактичний облік члени сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, беруться тільки після винесення їм дільничним інспектором міліції або працівником КМСД офіційного попередження про неприпустимість вчинення

насильства в сім'ї. Працівники кримінальної міліції у справах дітей заводять облікові картки у випадках, коли жертва насильства в сім'ї або особа, що вчинила насильство в сім'ї, *не досягла 18 років*. Картки обліку осіб, щодо яких припиняється профілактична робота, зберігаються протягом року.

Особа, яка вчинила насильство в сім'ї, може бути знята з профілактичного обліку за такими підставами:

- *закінчення терміну перебування на профілактичному обліку (згідно зі ст. 12 ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї» – 1 рік після вчинення останнього факту насильства в сім'ї);*
- *вироком суду про притягнення члена сім'ї, який вчинив насильство, до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі;*
- *тривала (більше 1 року) відсутність особи, що перебуває на обліку, за місцем проживання;*
- *смерть такої особи;*
- *письмова заява від жертви насильства в сім'ї або клопотання органів і установ, на які покладається здійснення заходів щодо попередження насильства в сім'ї, про дострокове зняття з профілактичного обліку члена сім'ї, який вчинив насильство, у зв'язку з виправленням, або якщо реальна загроза вчинення повторного насильства минула.*

Відповідно до **ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства»** суд, у разі позбавлення батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьківських прав одночасно накладає заборону на відчуження майна та житла дітей, про що повідомляє нотаріальну контору за місцем знаходження майна та житла.

Дитина, яка була передана родичам, мачусі, вітчиму, органів опіки і піклування, зберігає право на проживання у житловому приміщенні, у якому вона раніше проживала, і може у будь-який час повернутися до нього.

Статтею 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» координація зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності покладена на служби у справах дітей. Основними завданнями служб є:

- розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, громадськими організаціями заходів щодо захисту прав і законних інтересів дітей;
- ведення обліку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу;
- проводити роботу серед дітей з метою запобігання правопорушенням;
- забезпечувати влаштування дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, передачу під опіку, піклування, на усиновлення;
- порушувати перед органами виконавчої влади та місцевого самоврядування питання про направлення до спеціальних установ, навчаль-

них закладів дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, неодноразово самовільно залишали сім'ю та навчальні заклади.

Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866.

Кримінальна міліція у справах дітей.

Відповідно до **ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»** кримінальна міліція у справах дітей зобов'язана:

- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення;
- брати участь у правовому вихованні дітей;
- розшукувати дітей, що зникли, дітей, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для дітей;
- виявляти дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;
- виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;
- виявляти батьків або осіб, що їх замінюють, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо створення належних умов для життя, навчання та виховання дітей;
- вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, у тому числі звільнених зі спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей;
- повертати до місць постійного проживання, навчання або направляти до спеціальних установ для дітей у термін не більше восьми годин з моменту виявлення дітей, яких було підкинута, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади;
- викликати дітей, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом – піддавати їх приводу;
- відвідувати правопорушників, що не досягли 18 років, за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками);
- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей віком до 14 років, які залишилися без опіки та піклування, – на період до передачі їх законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а дітей, які вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, – до передачі їх законним представникам або направлення до приймальників-розподільників, але не більш як на вісім годин;

- здійснювати згідно з чинним законодавством гласні та негласні оперативно-розшукові заходи з метою розкриття злочинів, вчинених дітьми або за їх участю;
- виявляти, вести облік осіб, які втягують дітей в антигромадську діяльність;
- проводити за наявності законних підстав огляд дітей, речей, які є при них, транспортних засобів;
- вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами правопорушення або використані на шкоду здоров'ю дітей;
- складати протоколи про адміністративні правопорушення дітей, а також їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання і навчання дітей, інформувати відповідні служби у справах дітей;
- доставляти в органи внутрішніх справ на строк до трьох годин дітей, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють, або до приймальників-розподільників для дітей;
- після встановлення особи дитини невідкладно сповіщати батьків або осіб, які їх замінюють, про адміністративне затримання дитини, а в разі вчинення злочину також інформувати органи прокуратури;
- повідомляти органи опіки та піклування за місцем перебування дитини про відомий факт залишення його без опіки (піклування) батьків;
- здійснювати відповідно до законодавства заходи соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Кримінальна міліція у справах дітей виконує й інші обов'язки та має інші права, передбачені чинним законодавством.

Крім того, відповідно до **ч. 2 ст. 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»**, повноваження кримінальної міліції у справах дітей поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягли 18-річного віку. Зокрема, за ст. 6 вказаного закону в органах внутрішніх справ заходи щодо попередження насильства в сім'ї здійснюють служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей, які:

- виявляють причини і умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходів щодо їх усунення;
- беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними;
- відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу;
- виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- приймають та розглядають у межах своїх повноважень, визначених законом, заяви і повідомлення про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення;

- вживають відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, що направлені на виконання реальної загрози вчинення насильства в сім'ї;
- повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;
- направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства;
- виносять захисні приписи у випадках, передбачених цим Законом;
- контролюють виконання вимог захисних приписів;
- направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми;
- взаємодіють із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства у питаннях попередження насильства в сім'ї;
- надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;
- здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

2.2. Здійснення прокурорських перевірок за додержанням законів України з протидії насильству над дітьми

Здійснення прокурорських перевірок за додержанням законів України з протидії насильству над дітьми означає застосування сукупності прийомів і засобів реалізації прокурором своїх повноважень та вирішення завдань під час проведення перевірок щодо додержання і застосування законів.

Перед проведенням перевірки додержання законів України з протидії насильству над дітьми в сім'ї та поза неї необхідно одержати таку інформацію за минулий і поточний місяці, квартали або роки:

- статистичний звіт форми №І-НП про роботу кримінальної міліції у справах дітей (подається органами МВС);
- із служби у справах дітей:
  - звіт про роботу служби у справах дітей, відповідно до наказу про служби у справах дітей облдержадміністрацій;
  - відомості про кількість дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок), передбачених **Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»**;
  - про кількість направлених до спеціальних установ для дітей, навчальних закладів (незалежно від форми власності) дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, неодноразово самовіль-

- но залишали сім'ю та навчальні заклади, відповідно до **ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»**;
- про кількість розглянутих заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї і реальну загрозу його вчинення, кількість осіб, направлених до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї (**ч. 14, 15 ст. 5 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»**);
  - про кількість безпритульних дітей (дітей, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання). Облік здійснюється відповідно до **ч. 3 ст. 7 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»**;
  - із відділу освіти, служби у справах дітей:
    - про кількість дітей, які проживають в сім'ях, де батьки не виконують обов'язків по вихованню дітей; неповнолітніх, які систематично залишають сім'ю, бродяжать, не відвідують школу;
    - про кількість зафіксованих випадків вчинення щодо учнів насильства; кількості зафіксованих випадків вчинення щодо учнів насильства;
  - із відділу освіти: щодо роботи психологічної служби з питань попередження у дітей девіантної поведінки;
  - із органів внутрішніх справ про неблагополучні сім'ї, які перебувають на обліку, про батьків (опікунів), притягнутих до адміністративної, кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною (ст. 166 КК України), умисне спричинення їм тілесних ушкоджень; про дорослих осіб, котрі втягують дітей у протиправну діяльність; про кількість дітей, які стали жертвами злочинів;
  - із відділень кримінальної міліції, служб у справах дітей, відділів освіти:
    - про кількість дітей, стосовно яких вчинено насильство в сім'ї;
    - про дітей, які перебувають на обліку за вчинення злочинів і правопорушень;
    - про кількість сімей, в яких проживають діти, де батьки зловживають спиртними напоями, вживають наркотики, не займаються вихованням та їх утриманням.
  - із управління (відділу) у справах сім'ї та молоді узагальнену інформацію служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної міліції у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей про кількість звернень з питань вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення; кількість осіб, які перебувають на профілактичному обліку внутрішніх справ; кількість осіб, яким винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та кількість захисних приписів; кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї тощо;
  - із відділу охорони здоров'я про травмування дітей у побуті, поширеності психічних та сексуальних розладів, порушень поведінки у дітей;

кількості ранніх вагітностей та пологів неповнолітніх; кількості випадків суїциду осіб у віці до 18 років;

- інформацію про результати обов'язкових медичних оглядів, проведених у закладах соціального захисту (п. 6 **Порядку медичного обслуговування дітей у притулках для дітей служби у справах дітей, центрах соціально-психологічної реабілітації дітей, затвердженого наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України від 28 вересня 2006 р. № 3297/645**).
- від контролюючих органів інформацію про наслідки перевірок щодо цільового використання бюджетних коштів, спрямованих на реалізацію місцевих програм щодо запобігання насильству у сім'ї, бездоглядності та безпритульності дітей, протидії розповсюдженню наркоманії та алкоголізму в молодіжному середовищі. У разі, якщо такі перевірки контролюючими органами не проводились, слід зазначене перевірити із залученням фахівців у порядку, передбаченому **ст. 8 Закону України «Про прокуратуру»**.

Норми законів, дотримання яких слід перевіряти в органах, установах, організаціях, які відповідальні за додержання законів, спрямованих на попередження та захист дітей від жорстокості та насильства:

1) в органах місцевої виконавчої влади і місцевого самоврядування (районних державних адміністраціях, виконкоммах місцевих рад):

- стан дотримання норм **Закону України «Про охорону дитинства»**, зокрема **ст. 5** Закону, за якою місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції, визначеної законом, забезпечують:
  - розроблення і здійснення галузевих та регіональних програм поліпшення становища дітей, вирішення інших питань у цій сфері;
  - розвиток мережі навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, а також позашкільних навчальних закладів, діяльність яких спрямована на організацію дозвілля, відпочинку і оздоровлення дітей, зміцнення їх матеріально-технічної бази;
  - вирішення питань щодо встановлення опіки і піклування, створення інших передбачених законодавством умов для виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей;
  - організацію безкоштовного харчування учнів 1–4 класів загальноосвітніх навчальних закладів, а також дітей-сиріт, дітей з неповних та багатодітних сімей у професійно-технічних навчальних закладах;
  - вирішення питань про надання пільг та державної допомоги дітям відповідно до законодавства;
  - контроль за дотриманням в ігрових залах, комп'ютерних клубах, відеотеках, дискотеках, інших розважальних закладах та громадських місцях правопорядку та етичних норм стосовно дітей;
  - вжиття інших заходів щодо охорони дитинства, віднесених до їх компетенції законодавством України;

- розроблення і здійснення разом зі службами у справах дітей, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, громадськими організаціями заходів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей у відповідності до **ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»**; наявність місцевих програм чи заходів щодо запобігання попередження насильства в сім'ї, бездоглядності, правопорушень серед дітей, протидії розповсюдженню наркоманії та алкоголізму в молодіжному середовищі; виділення із місцевих бюджетів коштів на здійснення заходів, передбачених цими програмами, їх цільове використання;
- здійснення обласними, Київською та Севастопольською міською, районними державними адміністраціями, виконавчими органами міських, районних у містах рад у межах своєї компетенції контролю за діяльністю органів і служб у справах дітей, спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей і надання їм необхідної допомоги в відповідності до **ст. 16 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»**;
- забезпечення виконання заходів щодо своєчасного виявлення неблагополучних сімей;
- стан додержання вимог закону щодо заборони торгівлі спиртними напоями, тютюновими виробами на територіях дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладів, гуртожитках та прилеглих до них територіях, а також заборони продажу спиртних напоїв неповнолітнім; законність рішень та розпоряджень органів місцевої влади з цих питань.
- як контролюється органами виконавчої влади і місцевого самоврядування стан роботи щодо попередження правопорушень, бездоглядності серед неповнолітніх, насильства в сім'ї їх структурними підрозділами, навчальними закладами;
- здійснення контролю за діяльністю дитячих закладів оздоровлення та відпочинку незалежно від форми власності та підпорядкування у відповідності до **ч. 5 ст. 7 Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей»**;
- стан виконання **п. 10, 11 Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки**, затвердженої постановою КМ України від 20 грудня 2006 р. № 1767, щодо соціального та правового захисту дітей, запобігання їх бездоглядності, профілактики правопорушень, вжиття заходів впливу до дітей, які вживають спиртні напої, наркотичні засоби або психотропні речовини тощо.

2) у службах у справах дітей:

Стан виконання службами у справах дітей функцій спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань попередження насильства над дітьми та захисту прав дітей, передбачених **ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»**, зокрема:

- наявність розроблених самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, під-

- приємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, громадськими організаціями заходів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей та їх здійснення;
- здійснення координації зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності;
  - забезпечення додержання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення;
  - забезпечення належного контролю за умовами утримання і виховання дітей у спеціалізованих закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності;
  - ведення державної статистики щодо дітей відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;
  - ведення обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);
  - надання органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту дітей;
  - стан проведення роботи серед дітей з метою запобігання правопорушенням;
  - законність направлення до спеціальних установ для дітей, навчальних закладів (незалежно від форми власності) дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, неодноразово самовільно залишали сім'ю та навчальні заклади;
  - влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, передачу під опіку, піклування, на усиновлення;
  - ведення справ з опіки та піклування над дітьми та усиновлення дітей;
  - проведення перевірок стану роботи із соціально-правового захисту дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності, стану виховної роботи з дітьми у навчальних закладах, за місцем проживання, а також у разі необхідності – умов роботи працівників молодше 18 років на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності;
  - проведення бесід з батьками або опікунами, піклувальниками, посадовими особами, запрошеними до служби у справах дітей з метою з'ясування причин та умов, які призвели до порушення прав дітей, бездоглядності, вчинення правопорушень, вживати заходів щодо їх усунення;

- давати згоду на звільнення працівників молодше 18 років за ініціативою власника підприємства, установи та організації незалежно від форми власності або уповноваженого ним органу;
- визначення потреб регіонів в утворенні спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей;
- розробка і реалізація власних та підтримання громадських програм соціального спрямування з метою забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів дітей;
- порушення перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питань про притягнення до відповідальності згідно із законом фізичних та юридичних осіб, які допустили порушення прав, свобод і законних інтересів дітей;
- відвідування дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, перебувають на обліку в службі у справах дітей, за місцем їх проживання, навчання і роботи; вживати заходів для соціального захисту дітей;
- відповідність штатної чисельності працівників районних, міських, районних у містах служб у справах дітей вимогам **ч. 29 ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»** (штатна чисельність встановлюється з розрахунку один працівник служби не більше ніж на дві тисячі дітей, які проживають у районі, та не більше ніж на чотири тисячі дітей, які проживають у місті, районі у місті).

Своєчасність вирішення питань про відібрання дітей, інформування **прокурора** про відібрання дитини, звернення до суду з позовом про позбавлення батьків батьківських прав або відібрання дитини у матері, батька без позбавлення батьківських прав (**п. 8 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини / затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866**).

3) у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- дотримання **ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства»**, зокрема надання у порядку, встановленому законодавством, дитині та особам, які піклуються про неї, необхідної допомоги у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства;
- здійснення контролю за умовами виховання і проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ях опікунів (піклувальників), усиновителів, у дитячих будинках сімейного типу, в прийомних сім'ях у відповідності до **ч. 14 ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства»**;
- участь в реалізації державних, галузевих, місцевих програм соціальної роботи з дітьми, молоддю, сім'ями;
- організація і проведення соціально-профілактичної роботи із запобігання правопорушенням, негативним явищам у дитячому та молодіжному середовищі, пропаганда здорового способу життя;

- наявність інформації про родини, де батьки вчиняють насильство стосовно власних дітей; облік дітей, неблагополучних сімей, які виявили схильність до асоціальної поведінки;
- здійснення медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, які зловживають алкоголем, наркотиками і які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації;
- кількості неблагополучних сімей, охоплених супроводом центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- здійснення соціального інспектування у відповідності до **ст. 11 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»**, кількості переданих повідомлень про випадки вчинення насильства в сім'ї або загрозу його вчинення в службу у справах дітей, органи опіки і піклування, кримінальну міліцію у справах дітей за ч. 5 ст. 11 вказаного Закону; виконання працівниками центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді вимог **ст. 9–12, 14 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»**.

4) в органах опіки і піклування:

- здійснення контролю за додержанням прав дитини, над якою встановлена опіка або піклування (**ст. 246 Сімейного кодексу України**);
- дотримання **ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства»**, зокрема надання у порядку, встановленому законодавством, дитині та особам, які піклуються про неї, необхідної допомоги у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства;
- дотримання **ст. 7 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»** щодо:
  - надання допомоги у відновленні порушених прав та захисті законних інтересів неповнолітнім, які мають батьків і проживають у сім'ях, дітям-сиротам, які залишилися без піклування батьків і виховуються в сім'ях опікунів (піклувальників), прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, а також членам сім'ї, визнаним в судовому порядку недієздатними, у випадках, коли стосовно них вчинено або існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;
  - представництво у суді інтересів неповнолітніх та недієздатних членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї або стали жертвами насильства в сім'ї;
  - дотримання строків подання позовних заяв, направлених до суду за ініціативою органу опіки і піклування про позбавлення батьківських прав, відібрання дитини; участь в суді при розгляді цивільних справ щодо захисту інтересів дітей;
  - заходи, вжиті до захисту дітей, котрі піддаються насильству в сім'ї, бродяжать та їх відповідність кількості повідомлень, що надійшли від відповідних органів, громадян про вчинення насильства над дітьми та в сім'ї; кількість випадків звільнення опікунів і піклувальників від виконання обов'язків у разі зловживання своїми правами;

- здійснення контролю за умовами виховання і проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ях опікунів (піклувальників), усиновителів, у дитячих будинках сімейного типу, в прийомних сім'ях у відповідності до **ч. 14 ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства»**.

5) у відділах освіти:

- стан здійснення контролю за додержанням вимог **ст. 56 Закону України «Про освіту»** щодо захисту дітей від будь-яких форм фізичного чи психічного насильства (кількість зафіксованих випадків вчинення щодо учнів насильницьких дій, вжиті заходи для поновлення прав дітей, притягнення до відповідальності винних осіб); попередження правопорушень, бездоглядності, запобігання вживанню наркотиків, алкоголю, ефективність вжитих заходів; взаємодія у цьому питанні з органами охорони здоров'я, службою та кримінальною міліцією у справах дітей;
- кількість учнів, які перебувають на обліку за схильність до вживання спиртних напоїв, наркотиків; стан профілактичної роботи з ними; наявність інформації узагальнюючого характеру щодо неблагополучних сімей, де виховуються діти;
- кількість учнів, які виховуються у сім'ях, де батьки не виконують обов'язків по їх утриманню та вихованню, вчиняють насильство в сім'ї;
- кількість учнів, які систематично не відвідують школу, які заходи до них вживаються, чи з'ясовуються причини невідвідувань;
- чи вживаються педагогічними працівниками навчально-виховних закладів передбачених **ст. 59 Закону України «Про освіту»** заходи щодо посилення відповідальності батьків або осіб, що їх замінюють, за стан виховання дітей у сім'ях;
- які заходи для захисту життя і здоров'я дітей приймаються педагогічними працівниками при установленні фактів насильства в родині, чи вчасно дані факти повідомляються в правоохоронні органи, чи не приховується педагогами інформація про факти насильства в родині по відношенню дитини.

б) в органах охорони здоров'я:

- чи розроблено і якщо так, то як виконується програма, заходи щодо профілактики серед молоді наркоманії, алкоголізму, соціально небезпечних захворювань, утвердження здорового способу життя; попередження насильства в сім'ї, стан взаємодії із зазначених питань з іншими органами;
- чи створено в районі (місті) лікувально-профілактичні заклади, які надають наркологічну допомогу; чи є в штаті лікарі-наркологи для підлітків?
- стан забезпечення лікувально-профілактичної допомоги неповнолітнім, схильним до вживання наркотиків, спиртних напоїв, психотропних речовин;
- стан виявлення та постановки на облік неповнолітніх, які вживають наркотичні засоби або психотропні речовини, алкоголь; кількість осіб даної категорії, що перебувають на обліку;

- кількість дітей, виявлених лікарями безпосередньо під час обов'язкових медичних оглядів, які мали тілесні ушкодження;
- скільки неповнолітніх оглядалися лікарями за направленням органів внутрішніх справ щодо встановлення факту спричинення їм тілесних ушкоджень;
- кількість неповнолітніх, виявлених лікарями безпосередньо під час обов'язкових медичних оглядів, які мають систематичну схильність до вживання спиртних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів. Які з цього приводу вживались заходи медпрацівниками, крім надання медичної допомоги (чи повідомлялись навчальні заклади, батьки, правоохоронні органи про зазначене);
- скільки неповнолітніх оглядалися лікарями за направленням органів внутрішніх справ для встановлення факту незаконного вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, із них стосовно кого підтверджено факти вживання зазначених речовин;
- скільки виявлено дітей, які перебувають у складних соціальних умовах; чи направляли повідомлення про зазначену категорію дітей до органів опіки і піклування, служб у справах дітей;
- стан додержання вимог **ст. 43, 53, 59, 60 Основ законодавства про охорону здоров'я.**

7) у відділах у справах сім'ї, молоді та спорту:

- розроблення та виконання програм, заходів, спрямованих на поліпшення фізичного, інтелектуального, духовного розвитку дітей і молоді, пропаганду здорового способу життя;
- координаційна роль відділу щодо проведення державної політики у сфері соціального становлення та розвитку молоді;
- сприяння залученню молоді, схильної до скоєння правопорушень, до фізкультурно-спортивних заходів;
- організація шефства фізкультурно-спортивних клубів, товариств над підлітками, схильними до девіантної поведінки.

8) у притулках для дітей:

- створення належних житлово-побутових умови та умов, спрямованих на забезпечення їх соціальної адаптації та підготовку до повернення у рідні сім'ї або передачі під опіку і піклування, надання правової, психологічної, медичної та іншої допомоги таким дітям у відповідності до **ч. 2 ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства»;**
- своєчасність і повноту вжиття заходів для встановлення особи дитини, інформування служб у справах дітей за місцем проживання, батьків про місце перебування дітей, для чого переглядаються особові справи дітей;
- додержання строків перебування дітей в притулку; чи мали місце випадки прийняття в притулок дітей, які вчинили правопорушення, перебували в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічних хворих;
- чи порушувались адміністрацією притулку питання про позбавлення батьків, діти яких перебувають в притулку, батьківських прав, про відібрання у них дітей, притягнення їх до адміністративної відповідаль-

ності за невиконання обов'язків по вихованню дітей, притягнення батьків до адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї, кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх в жебрацтво, пияцтво, проституцію;

- облік та проведення індивідуальної роботи з дітьми; надання батькам соціально-правової допомоги; кількість дітей, які самовільно залишили притулок;
- своєчасність вжиття заходів до повернення дітей в сім'ю, влаштування в інтернатний заклад, дитячий будинок сімейного типу, прийомну сім'ю; супровід дітей до місць їх постійного проживання, забезпечення продуктовим набором, видача одягу.

9) у відділеннях кримінальної міліції у справах дітей:

- стан розроблення та виконання заходів щодо профілактики правопорушень, бездоглядності, наркоманії, попередження насильства в сім'ї, їх виконання;
- виконання вимог **ст. 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»** щодо проведення профілактичної роботи з неблагополучними сім'ями, неповнолітніми, як перебувають під негативним впливом батьків-алкоголіків, наркоманів тощо;
- як виконуються вимоги **ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», п. 3, 4 Положення про кримінальну міліцію у справах дітей** (постанова КМУ від 08 липня 1995 р. № 502);
- стан виконання **п. 10, 11 Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки**, затвердженої постановою КМУ від 20 грудня 2006 р. № 1767, щодо запобігання їх бездоглядності, профілактики правопорушень;
- стан взаємодії з органами охорони здоров'я, освіти, іншими відомствами щодо попередження правопорушень, насильства в сім'ї та вживання підлітками наркотичних засобів, психотропних речовин, алкоголю;
- стан організації профілактичного обліку осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, здійснення з ними профілактичної роботи, у тому числі чи з'ясовано причини і умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї стосовно неповнолітніх, дієвість заходів щодо реального усунення цих негативних факторів; скільки заяв чи повідомлень про насильство в сім'ї стосовно дітей (чи вчинене неповнолітніми) або про реальну загрозу його вчинення надійшло до КМСД та дільничної служби (окремо), своєчасність їх розгляду та ефективність вжитих заходів;
- скільки дано офіційних попереджень, захисних приписів, протягом періоду, що перевіряється, як контролюється їх виконання;
- скількох батьків чи осіб, що їх замінюють, притягнуто до адміністративної, кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дітьми та їх вихованню;
- скількох неповнолітніх жертв насильства в сім'ї направлено до спеціалізованих закладів реабілітації;

- стан обліку неповнолітніх, які бродяжать, вживають спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини (порівняти з даними органів охорони здоров'я);
- скільки неповнолітніх перебуває на обліку з діагнозом «наркоманія», «токсикоманія», із них направлено на лікування (в т.ч. на примусове);
- стан виявлення та обліку дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у пияцтво, наркоманію, жебрацтво; притягнення до адміністративної (ст. 156, 180 КУпАП), кримінальної відповідальності (ст. 304 КК України);
- скількох неповнолітніх направляли на обстеження до медичних закладів з приводу вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин;
- обґрунтованість та своєчасність складання протоколів про притягнення неповнолітніх до адміністративної відповідальності за ст. 44–1, 45, 178 КУпАП, батьків за ст. 184 КУпАП. Додержання вимог ст. 254, 256, 221 КУпАП (щодо складання, змісту протоколу про адміністративне правопорушення та підвідомчості справ); чи перебувають ці особи на профілактичному обліку в міліції, у лікарів-наркологів;
- кількість злочинів, скоєних неповнолітніми в стані алкогольного та наркотичного сп'яніння; стан профілактичної роботи з даною категорією осіб;
- скількох неповнолітніх притягнуто до кримінальної відповідальності за виготовлення, придбання, зберігання, перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин; чи перебувають вони на обліку, ефективність профілактичної роботи з ними.

10) у підрозділах дільничної служби органів внутрішніх справ:

- як підрозділи дільничної служби органів внутрішніх справ виконували вимоги ст. 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» щодо проведення профілактичної роботи з неблагополучними сім'ями, неповнолітніми, як перебувають під негативним впливом батьків-алкоголиків, наркоманів тощо;
- чи своєчасно вживаються дільничними заходи щодо виявлення дітей, які перебувають під негативним впливом батьків-алкоголиків, наркоманів тощо, захисту від жорстокості і насильства;
- **кількість офіційних попереджень про неприпустимість застосування насильства в сім'ї, даних підрозділами дільничної служби органів внутрішніх справ.**

При проведенні перевірок доцільно з'ясовувати стан виконання п. 10, 11 **Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки**, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767, щодо соціального та правового захисту дітей, запобігання їх бездоглядності, профілактики правопорушень, вжиття заходів впливу до дітей, які вживають спиртні напої, наркотичні засоби або психотропні речовини тощо, обов'язково необхідно ознайомитись із затвердженими місцевими органами влади програмами та заходами, спрямованими на запобігання насильства над дітьми та у сім'ї, профілактику правопорушень, наркоманії та пияцтва у молодіжному середовищі, а також даними про їх виконання. При

проведенні перевірки у вказаних органах необхідно також звернути увагу на виконання органами влади та місцевого самоврядування, внутрішніх справ, їх структурними підрозділами **вимог Закону України «Про звернення громадян»** під час розгляду заяв та скарг громадян щодо захисту морального і фізичного розвитку дітей, запобігання розповсюдженню творів, які пропагують культ насильства і жорстокості, порнографії.

А саме на:

- додержання вимог законодавства при розгляді конкретних заяв та скарг (терміни розгляду, об'єктивність, всебічність і повнота дослідження доводів, законність прийнятих рішень, реальне усунення недоліків, письмове повідомлення заявникам про наслідки розгляду);
- своєчасність та гострота реагування на критичні звернення громадян, щодо захисту морального і фізичного розвитку дітей, запобігання розповсюдженню творів, які пропагують культ насильства і жорстокості, які оприлюднені у ЗМІ;
- визначення недоліків роботи із зверненнями громадян та обговореннями їх на колегіях, нарадах з метою усунення виявлених порушень;
- організація особистого прийому громадян, в т.ч. першими керівниками (затвердження та додержання графіків, контроль за розглядом звернень, отриманих на особистому прийомі).

Перелік питань не є вичерпним.

Доцільно також запланувати та провести повторну перевірку в порядку контролю, під час якої з'ясувати чи реально поновлено права дитини.

Результати проведених перевірок оформлюються у вигляді довідки, що не повинна перевантажуватися надлишковою інформацією. Утім кожне перевірене питання повинно чітко та повно викладатися з визначенням конкретних порушень закону, їх причин та винних службових осіб. У разі залучення для перевірки фахівців, їх висновки повинні викладатися окремою довідкою, яка долучається до основної довідки.

З урахуванням виявлених порушень та висновків фахівців в довідці вказуються пропозиції щодо їх усунення.

Форма реалізації перевірки залежить від виявлених порушень, їх чисельності та поширеності в районі (місті). Основна її мета не тільки в усуненні виявлених порушень, а перш за все у реальному поновленні прав дітей. Реагування прокурора на виявлені порушення діючого законодавства, спрямованого на соціальний захист дітей, здійснюється відповідно до Закону України «Про прокуратуру» (ст. 20–24, 36–1).

Усунення виявлених порушень законодавчих та нормативно-правових актів може провадитися шляхом:

- 1) опротестування письмових актів органів та службових осіб, що суперечать закону (зокрема рішень органів місцевої виконавчої влади, наказів керівників дитячих закладів);
- 2) внесення подання про усунення чисельних порушень закону, причин та умов, що їм сприяють, після узагальнення та аналізу всіх матеріалів перевірки (зокрема, діяльності як окремих органів, дитячих закладів, установ охорони здоров'я, так і в цілому по району (місту), галузі);

- 3) внесення припису про негайне усунення порушень закону, що має очевидний характер і вже завдали шкоду державі чи окремим громадянам (зокрема, про негайне усунення порушення права дитини-сироти або дитини, позбавленої піклування батьків, на влаштування до дитячого закладу);
- 4) винесення постанови про порушення дисциплінарного чи адміністративного провадження;
- 5) представництва інтересів громадянина або держави в суді: звернення до суду, у т.ч. з заявами про захист прав дітей-сиріт; про визнання недійсним або скасування усиновлення; про визнання незаконними правових актів, дій чи рішень органів і службових осіб з питань усиновлення, про позбавлення батьківських прав, відібрання дітей тощо;
- 6) порушення кримінальної справи, зокрема, за ознаками статей 125 КК України (умисне легке тілесне ушкодження) з врахуванням вимог ст. 27 КПК України, 135 КК України (залишення в небезпеці), 150 КК України (експлуатація дітей), 166 КК України (злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлено опіку чи піклування), 167 КК України (зловживання опікунськими правами) та ін.

Відповідно до ст. 164, 170 Сімейного кодексу України, у випадках ухилення батьків від виконання обов'язків по вихованню дитини, жорстокого поводження з нею, експлуатації дитини, примушення її до жебракування, бродяжництва, засудження батьків за вчинення умисного злочину щодо дитини та з інших підстав, прокурору необхідно звернутися в інтересах неповнолітнього до суду із позовною заявою про позбавлення батьківських прав або відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 45 ЦПК України). При пред'явленні до суду позовів зазначеної категорії необхідно керуватися постановою №3 Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав».

Доцільним може бути проведення міжвідомчої наради із залученням керівників відповідних органів та служб, виступ в засобах масової інформації тощо.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ

3.1. Соціальні аспекти проблеми насильства над дітьми в сім'ї або поза нею в Україні

Захист прав та забезпечення найкращих інтересів дитини є базовим принципом, на якому має ґрунтуватися діяльність відповідних органів державної влади, державних і недержавних установ та інституцій (в тому числі, освітніх та медичних) України. В той же час насильство й жорстоке поводження щодо дітей є поширеним явищем: за даними, які надають Н. Романова, Т. Семигіна та В. Шевченко, близько 40% неповнолітніх вважають, що ця проблема є актуальною для нашої країни. Діти найчастіше зазнають жорстокості з боку ровесників, але кожна четверта дитина з тих, хто потерпав від насильства та знущання, зіткнулася з цим у власній родині.

Н. Карпачова у своїй щорічній доповіді зазначає: норми українського законодавства поки що не повною мірою передбачають цілісний та дійовий механізм для ефективного забезпечення прав та інтересів дитини, які, на жаль, порушуються щоденно. Залишаються високими показники поширення соціального сирітства, дитячого жебрацтва, економічної та сексуальної експлуатації, включаючи дитячу працю, жорстокого поводження з неповнолітніми дітьми, торгівлі дітьми та інші¹. До Уповноваженого з прав людини щороку надходять сотні звернень: так, у 2006 р. їх надійшло 779, а в 2007 р. – 857.

Найчастіше у зверненнях порушуються питання прав дітей на соціальний захист. Кількість звернень щодо захисту права на одержання аліментів на утримання дітей за 2006–2007 рр. становить 32% усіх звернень в інтересах дітей, стосовно захисту житлових прав дітей – 18%, права на захист від порушення процедури усиновлення чи опіки – 9%. З кожним роком зростає кількість звернень самих дітей: у 2006 р. звернулася до Уповноваженого з прав людини 171 неповнолітня дитина, у 2007 р. – 396.

Кількість повідомлень про порушення прав дітей у зверненнях до Уповноваженого з прав людини у 2006–2007 рр.

Повідомлення про порушення прав дітей	2006 р.	2007 р.
Всього:	779	857
В тому числі:		
право на захист від порушення процедури опіки чи усиновлення	56	84
право на забезпечення дитячими установами	19	29
права дітей на житло	161	138
свобода від насильства та сексуальної експлуатації	19	15
право на одержання аліментів	265	266

На жаль, складні життєві ситуації, внаслідок яких діти зазнають жахливих страждань, на сьогодні непоодинокі. Особливо це стосується так званих про-

1 Карпачова Н. Захист прав дитини – особлива турбота Омбудсмена України [Електронний ресурс] // Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. – 2008. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid_5/d_05_5_0.htm.

блемних сімей. Більшість батьків у таких сім'ях досі вважають дитину своєю власністю і переконані, що мають право «робити з нею все, що заманеться»: бити, позбавляти неслухняну дитину їжі тощо.

Діти в українських родинах практично необізнані щодо можливостей захисту від жорстокого поводження і отримання допомоги; вони не звертаються до відповідних служб самостійно та майже не мають надії на те, що про їх скрутне становище повідомить хтось із дорослих. За кордоном, наприклад, більшість повідомлень про випадки насильства щодо дитини надходить від представників громади (як правило, сусідів та знайомих сім'ї) та вчителів, які спостерігають за станом своїх вихованців майже щодня. В Україні можна стверджувати наявність протилежної тенденції: освітяни (перш за все шкільна адміністрація) притримуються позиції невтручання, та й діти не бажають звертатися до них за допомогою через недовіру та страх.

Ця проблема зазначена ще в 2006 році в листі Генеральної прокуратури «Про стан додержання законодавства, спрямованого на захист прав дітей, які потерпають від злочинних посягань, насильства у сім'ї, втягнення їх у злочинну та іншу протиправну діяльність»: «... педагогічні працівники самоусунулися від виконання покладених на них обов'язків щодо захисту дітей та молоді від будь-яких форм фізичного чи психічного насильства. Інколи інформація про вчинення насильства щодо дітей приховується. <...> Психологічна служба та соціальний патронаж в органах системи освіти не налагоджено <...> Інформація про неблагополучні сім'ї, в яких проживають учні, відсутня, внаслідок чого не вживаються заходи щодо вчасного вилучення дітей з небезпечного оточення, охорони їхнього життя і здоров'я. Непоодинокими є факти жорстокого поводження педагогічних працівників з учнями на уроках та у позаурочний час».

Значною проблемою є і відсутність єдиної форми державної або відомчої звітності щодо жорстокого поводження з дітьми, зокрема в сім'ї, внаслідок чого офіційні дані, отримані з різних джерел, не дають змоги оцінити реальний рівень проблеми. Інформація, яка надається різними відповідальними органами та службами, збирається на підставі різних методологій та ґрунтується на різних засадах. Як наслідок, загальна картина щодо кількісних показників проблематики жорстокого поводження з дітьми, зокрема в родині, є щонайменше неповною, суперечливою та такою, що не дає змоги провести ґрунтовний і достовірний аналіз ситуації.

Так, за інформацією Департаменту громадської безпеки МВС України, станом на 1 червня 2009 р. на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ знаходиться 86 331 особа (з них 6 840 жінок, 79 110 чоловіків, 381 дитина). За дванадцять місяців 2008 р. ОВС України поставили на облік 66 119 осіб, за п'ять місяців 2009 року – 31 482 особи, що вчинили насильство в сім'ї. За цей час складено 47 512 протоколів, винесено 35 915 офіційних попереджень щодо неприпустимості насильницьких дій, 2 784 захисних приписи. Прийнято 41 818 судових рішень, стосовних насильства в сім'ї, з яких: 1 385 попереджень, 34 566 штрафів, 56 присуджень до виправних робіт, 5 473 адміністративні арешти. 385 осіб звільнені від відповідальності.

В той же час державні соціальні органи та служби дають дещо іншу інформацію. Так, у 2008 р. Центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) зафіксовано 3 341 звернення щодо насильства, з яких:

- 2 495 звернень щодо сімей, в яких вчинено насильство або існує реальна загроза його вчинення (в цих сім'ях проживає 3 190 дітей);
- 839 звернень щодо жорстокого поводження з дітьми (1 120 дітей, які постраждали від жорстокого поводження).

Із загальної кількості звернень щодо жорстокого поводження з дітьми, ЦСССДМ направили до служб у справах дітей інформацію щодо 757 випадків. Окрім того, 38 осіб та 47 сімей (89 дітей) направлено до центрів соціально-психологічної допомоги.

Під соціальним супроводом ЦСССДМ перебувало 776 сімей, в яких проживає 1529 дітей, у яких існує проблема насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення (3,1% від загальної кількості сімей, що перебували під соціальним супроводом), з яких:

- 432 сім'ї (955 дітей) перебували під супроводом районних центрів СССДМ (з них 40 сімей (109 дітей) перебували під супроводом у фахівців, які працюють у філіях районних центрів);
- 197 сімей (300 дітей) перебували під супроводом міських центрів СССДМ;
- 40 сімей (63 дітей) перебували під супроводом районних у містах центрів СССДМ;
- 23 сім'ї (23 дітей) перебували під супроводом селищних та 70 сімей (170 дітей) – сільських центрів².

Як видно (і це підтверджують власними даними Н. Романова, Т. Семигіна та В. Шевченко), левова частка звернень з питань насильства у сім'ї надходить до міліції, працівники якої – такий висновок можна зробити, спираючись на дані державних соціальних служб – майже не передають до спеціально уповноваженого органу з питань попередження насильства в сім'ї інформацію щодо таких випадків (незважаючи на вимоги чинного законодавства).

Кількість звернень громадян безпосередньо до ЦСССДМ, служби у справах дітей та до управлінь (відділів) сім'ї та молоді, становить в середньому 2–4% від загальної кількості звернень (з урахуванням тих, що надходять до міліції). Потерпілі від насильства в сім'ї до інших організацій звертаються ще рідше (<2 %).

Отже, насильство в сім'ї, зокрема стосовно дітей відзначається високою латентністю, тобто є неявною, прихованою проблемою. Іншою мовою, особи, які зазнають домашнього насильства, зазвичай або не знають, куди вони можуть звернутися по допомогу (за виключенням правоохоронних органів), або не схильні повною мірою використовувати ті можливості захисту та підтримки, які надають державні органи та служби. До цього можна додати, що випадки, коли дитина зазнає жорстокого поводження поза сім'єю, за виключенням найбільш кричущих, також, як правило, залишаються поза полем зору відповідних органів та служб.

2 За даними Департаменту сімейної та гендерної політики Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту.

3.2. Соціальна відповідальність держави в сфері дотримання найкращих інтересів дитини: проблема співвідношення функцій контролю та підтримки

Зазначений в пункті 3.1. стан речей зумовлений не лише загальною необізнаністю населення щодо того, які саме дії та куди слід спрямовувати у разі виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми. Значною проблемою є нерозвинутість інфраструктури закладів та служб, які б могли не лише надати ефективну кризову допомогу дитині, що потерпає від жорстокого поводження, а й забезпечити простір для її подальшого розвитку через відновлення функцій та застосування прихованих резервів родини (відповідно до сучасних соціальних стандартів, вироблених в дусі Конвенції з прав дитини та інших міжнародно-правових документів).

Так, до обласних центрів соціально-психологічної допомоги приймають клієнтів віком до 35 років, тим самим нібито визнаючи, що проблема не стосується інших вікових груп. Крім того, умовами прийому до закладів є наявність реєстрації клієнта в населеному пункті області, де розташована установа, та довідки про медичні обстеження. Порушення цих вимог призводить до санкцій з боку наглядових інстанцій, а тому велика частина постраждалих залишається без допомоги з боку відповідних органів та служб.

Отже, не можна повністю погодитися з думкою Уповноваженого з прав людини щодо того, що багато проблем і порушень прав дітей значною мірою є результатом нехтування і неналежного виконання відповідних норм законодавства, безконтрольності, а також чиновницької байдужості. Навпаки, досить часто недотримання найкращих інтересів дитини, зокрема в сфері захисту від жорсткого поводження є наслідком надто буквального (аж до формалізму) підходу до втілення чинного законодавства, за яким втрачається доля конкретної дитини. За свідченням чиновників, таке ставлення до захисту прав дитини викликано страхом перед втручанням прокуратури.

Слід зазначити, що взагалі в підходах (в тому числі, і працівників піднаглядних соціальних служб, і прокуратури) часто переважає репресивна складова, коли основним методом забезпечення благополуччя дитини є покарання її батьків (піклувальників) або працівників відповідних служб, які вчасно не попередили факт насильства, незважаючи на прогалини в чинному законодавстві. Таке ставлення, яке зберігається ще з минулих часів, дуже важко подолати, і саме воно часто лежить в основі небажання працівників прокуратури розбиратися у суперечностях законодавства щодо попередження насильства в сім'ї.

Безперечно, має існувати чітка система державного контролю за умовами утримання та виховання дітей у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу (ДБСТ). В той же час очевидно, що держава має здійснювати не лише контроль за утриманням дітей, а й надавати таким сім'ям всебічну інформаційну, методичну підтримку, здійснювати психолого-педагогічний супровід, який надасть змоги компенсувати ті можливі прогалини або помилки, що їх здійснюють недосвідчені прийомні батьки або утримувачі ДБСТ. Лише у збалансованому поєднанні контролю та підтримки, супроводу (причому саме супервізійна функція має бути переважаючою) можливе реальне забезпечення найкращих інтересів дитини. На жаль, цього розуміння часто не

вистачає ані державним соціальним службам, ані правоохоронним органам і перш за все наглядовим структурам – прокуратурі.

В багатьох випадках репресивний підхід до родини, працівників освітніх закладів, утримувачів дитячих будинків сімейного типу тощо не лише не відповідає, а й прямо суперечить найкращим інтересам дитини. Зокрема, представники прокуратури часто розглядають проблему досить вузько, з позиції покарання батьків (піклувальників тощо) за неналежне виконання їх обов'язків, в той же час випускаючи з уваги аспект соціальної відповідальності всіх органів та служб перед дитиною, необхідність створити для неї реабілітаційний простір та забезпечити її найкращі інтереси відповідно до чинного законодавства. Цей принцип, закріплений в низці міжнародно-правових документів, ратифікованих Україною, і в національному законодавстві, на практиці означає наступний характер дій відповідних інституцій (в тому числі судів):

1. **Охоронна спрямованість рішень та діяльності.** І правосуддя, і здійснення нагляду за дотриманням законодавства з охорони дитинства та попередження жорстокого поводження з дітьми покликані водночас захищати та забезпечувати дотримання прав неповнолітніх.
2. **Соціальна насиченість дій.** Сутність цього принципу, зокрема, полягає у широкому застосуванні неюридичних спеціальних знань правоохоронцями для вірної оцінки діяльності піднаглядних інстанцій в сфері забезпечення найкращих інтересів дитини.

Очевидно, що різні форми виховання передбачають різний рівень втручання держави у забезпечення життєдіяльності дитини: від найменшого, коли йдеться про виховання у біологічній родині, до максимально повного, коли справа стосується перебування в закритому закладі інтернатного типу.

Значну проблему становить той факт, що сьогодні **системи сімейного та державного виховання** сприймаються багатьма батьками та фахівцями відповідальних органів та служб як альтернативні, тобто як такі, що певною мірою протиставлені одна одній. Про це свідчить, зокрема, застаріла конфронтація між сім'єю та школою щодо питання, на кому лежить основне навантаження з виховання дитини.

Так, Г. Миць зазначає, що сучасна педагогіка вважає своїм завданням повернути суспільство до цінностей родинного, а не державного виховання. Її слова знаходять цілковиту підтримку педагогічного середовища: «У нашому суспільстві достатньо довгий час існувала думка про те, що дитину повинні виховувати дитячі установи, і що це є їх прямим і безпосереднім обов'язком... І по сьогоднішній день ми стикаємося з такою ситуацією, коли школа і вчитель є головними відповідачами за всі невдачі, пов'язані з вихованням молодого покоління. ... За своїм психологічним статусом школа і сім'я – протилежні полюси»³.

Іншою ілюстрацією протиставлення сімейних та державних форм виховання є майже повна відсутність центрів денного перебування дітей з неблагополучних родин, де вони б могли отримати психологічну підтримку, зробити шкільні завдання, залучитися до соціально корисної діяльності, пройти профорієнтацію

3 Співпраця школи та сім'ї у вихованні дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://valeriks.ucoz.ru/publ/9-1-0-45>. – 2008.

тощо. Натомість, соціальні служби, які опікуються такими дітьми, у переважній більшості випадків намагаються не знайти ресурс для відновлення виховного потенціалу сім'ї, а готують подання щодо вилучення дитини з біологічної родини або позбавлення батьківських прав тощо. Фактично, держава не стільки допомагає родині, скільки намагається перебрати на себе її функції щодо виховання дитини, паралельно накладаючи санкції на батьків. Мало того, Уповноважений з прав людини вважає, що потрібні законодавчі зміни, спрямовані на посилення відповідальності батьків за виховання своїх дітей⁴ (хоча насамперед мова має йтися про реальний розвиток системи соціально-психологічної та педагогічної підтримки сімей, що опинилися в складних обставинах, – родин заробітчан, одиноких матерів та батьків, багатодітних сімей тощо).

Завдячуючи розвитку альтернативних сімейних форм виховання, інституту прийомних сімей та ДБСТ тощо, спостерігається поступова зміна описаного вище стереотипу, але він все ще залишається досить стійким – в тому числі, в свідомості працівників правоохоронних органів. Отже, свою головну функцію держава продовжує бачити в контролі за тим, чи «належним» чином відбувається виховання, а не в створенні передумов для того, щоб полегшити сім'ям та ДБСТ можливості забезпечення найкращих інтересів дитини на їх власний розсуд та з дотриманням вимог чинного законодавства.

В той же час зрозуміло, що коли дорослі люди (біологічні батьки, піклувальники тощо) перекладають виховну діяльність на державу, зменшується ступінь їх відповідальності перед дитиною, і це стосується не лише юридичних та соціальних, а й психологічних питань. Це, в свою чергу, безпосередньо відбивається на якості виховного процесу, тобто на формуванні повноцінної в соціальному та психологічному сенсі особистості дитини.

Загалом можна визначити три рівні втручання держави в життя сім'ї:

1. **Неприпустиме втручання** – репресивно-механістичний контроль, який не враховує ситуацію в сім'ї. Немає аналізу реальних проблем та наявних ресурсів родини для виправлення ситуації, немає спрямованості на корекцію цих проблем. На жаль, часто саме таке втручання здійснюється правоохоронцями та відповідальними органами та службами через недостатню обізнаність щодо положень чинного законодавства, нестачу людських та організаційних ресурсів, традиційне ставлення до дитини як до «безголосого», «нерозумного» об'єкта впливу та недостатнє розуміння самої ідеї захисту найкращих інтересів дитини.
2. **Необхідне втручання** – корекційно-нерепресивне. Воно здійснюється за умов, коли сімейне неблагополуччя усвідомлюється членами родини, вони мають активне бажання подолати кризову або складну життєву ситуацію, готові в тій чи іншій мірі прийняти допомогу з метою набуття навичок виховання власної дитини, побудови з нею конструктивного діалогу. Втручання може здійснюватися у вигляді індивідуальної або групової психотерапії та психокорекції, корекційного супроводу, спрямованого на виробітку навичок самоконтролю (в тому числі через відвідання груп взаємодопомоги) тощо.

4 Карпачова Н. Захист прав дитини – особлива турбота Омбудсману України [Електронний ресурс] // Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. – 2008. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid_5/d_05_5_0.htm

3. **Невідворотне втручання** – корекційно-репресивне. Здійснюється за умов, коли існують наочні симптоми порушення прав дитини, які заперечуються дорослими членами сім'ї. Наявні також ознаки жорстокого поводження з дитиною (фізичного, психологічного, сексуального економічного насильства). Відсутня готовність членів сім'ї приймати допомогу, немає внутрішнього потенціалу самостійно подолати неблагополуччя. За таких умов можливим є постійне або тимчасове вилучення дитини з сім'ї.

Очевидно, що батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини, забезпечення яких має бути предметом їх основної турботи. Батьки не мають права завдавати шкоди фізичному та психічному здоров'ю дитини, її моральному розвитку. Способи виховання дитини мають виключати наругу, експлуатації дітей, зневажливе, жорстоке, брутальне та таке, що принижує людську гідність поводження з ними.

Особи, що здійснюють батьківські права всупереч правам та інтересам дітей, несуть відповідальність у встановленому законом порядку. Заходами із забезпечення інтересів дитини є: обмеження батьківських прав, позбавлення батьківських прав та відібрання дитини. В той же час за будь-якого розвитку подій має бути чітке усвідомлення того, що позбавлення біологічних батьків прав на дитину є покаранням, перш за все самої дитини, і припустиме лише в тих випадках, коли очевидно, що в родині немає жодних ресурсів для її збереження.

Не слід забувати також, що при будь-яких формах виховання – сімейного чи державного – можливе порушення прав дитини. В процесі розвитку системи захисту прав дітей, звичайно, вдосконаляться процедури та механізми альтернативних форм виховання, які на сьогодні знаходяться на початковому етапі свого становлення. Їх ефективність буде визначатися не теоретичними концепціями та запозиченими з іноземних джерел даними, а долями конкретних дітей, які опиняться в полі зору соціальних служб та правоохоронців.

Зрозуміло, що головною функцією держави є створення умов для найкращого розвитку дитини водночас з її мінімальною травматизацією; зокрема, йдеться про намагання зберегти зв'язок дитини з біологічною сім'єю. Вилучення з родини є виключним заходом; до того мають бути реалізовані заходи із відновлення її функцій на основі використання її внутрішніх ресурсів. Серед таких груп заходів можна назвати:

- створення центрів денного перебування дитини;
- соціальний супровід родини та передання дитини на виховання родичам;
- курси підвищення батьківської кваліфікації тощо.

Після вилучення дитини з біологічної родини неминуче виникає проблема як її подальшого життєустрою, так і збереження її індивідуальності (зокрема, за умов існування таємниці усиновлення) та зв'язку з родичами (наприклад, повнолітніми братами та сестрами, іншими родичами). Не потребує доказів, що перебування в сучасній інтернатній системі є – за окремими виключеннями, які тільки підтверджують правило – абсолютно трагічним для подальшої долі та розвитку дитини.

Отже, вилучення з родини не завжди відповідає найкращим інтересам дитини, особливо за умов її поміщення до державних закладів інтернатного

типу, яке загострює низку проблем із дотриманням її прав, ефективним забезпеченням можливостей її адекватного розвитку й соціалізації. Сьогодні українська держава запропонувала альтернативні форми забезпечення найкращих інтересів дитини, яка вже позбавлена батьківського піклування, але для дітей, постраждалих від сімейного насильства такої альтернативи поки що немає.

В той же час має відбуватися соціальне насичення всього процесу юридичного забезпечення найкращих інтересів дитини. Перед соціальними органами має стояти питання щодо вибору заходів оптимального впливу на сім'ю, контролю за їх здійсненням та найбільш результативного режиму їх виконання. Очевидно, що всі зазначені дії вимагають максимальної індивідуалізації у виконанні функцій відповідних органів та служб, зокрема в тому, що стосується профілактики насильства в сім'ї, направлення осіб до проходження корекційних програм, визначення порядку та режиму перебування дитини в державних органах та установах.

3.3. Умови успішності взаємодії соціальних служб з дитиною, постраждалою від насильства

Важливою умовою успішності роботи відповідних служб є довіра дитини до фахівця, створення ним сприятливої психологічної атмосфери, але встановлення єдності з постраждалою дитиною є складним завданням. Зазвичай дитина не звертається по допомогу самостійно, і це ставить її в залежне становище щодо дорослих людей, перш за все членів власної родини. Спільна робота з фахівцем може сприйматися дитиною як вступ до ще одного «таємного зв'язку», сприяти формуванню опору до цієї взаємодії та виникненню страхів, оскільки життєвий досвід навчив дитину розглядати стосунки з дорослими крізь призму небезпеки або загрози. Крім того, протидія контакту з фахівцем може бути обумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів та переживань.

Вступ в контакт з дитиною дозволяє сфокусувати увагу всіх членів родини на особистості дитини; сформуванню їх готовності до подальшої спільної роботи з корекції внутрішньосімейних стосунків та психологічної реабілітації постраждалої дитини (особливої значущості цей момент набуває в умовах, коли дитина зазнала сексуальних зловживань). Слід також зазначити, що намагання виявити повну картину передбачає зменшення рівня травматизації дитини та відновлення її психічного стану.

Отже, основним завданням взаємодії з дитиною є забезпечити їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття. Первинна бесіда з дитиною, побудована на м'якій, недирективній взаємодії, має допомогти фахівцю відповісти на наступні запитання:

1. Які негативні прояви наявні в поведінці дитини, і наскільки вони є небезпечними для неї та її оточення?
2. На якому рівні розвитку знаходиться дитина, та які її ресурси? Наскільки термінової реабілітації вона потребує, та наскільки глибоким має бути втручання?

3. Що в родині заважатиме заходам, спрямованим на допомогу дитині? Які можливості має сім'я для зниження рівня насильства щодо дитини?
4. Чи готові члени родини взяти участь в процесі психологічної реабілітації дитини та сімейних взаємин?
5. Яким чином можуть бути залучені заклади освіти (школа, дитячий садок), охорони здоров'я, органи та служби у справах неповнолітніх, кризові центри та служби психологічної підтримки, родичі дитини до участі в реабілітаційній роботі?

Слід зазначити, що діти можуть досить точно розповісти про події, що відбулись, вже в віці 2–3 років, а трирічні діти здатні давати адекватні свідчення в суді. Загалом діти будь-якого віку можуть розповідати про те, що вони знають, якщо задавати їм питання у зрозумілій для них формі. Отже, ці факти створюють підґрунтя для побудови бесіди з постраждалою дитиною:

- 1) фахівець не «допитує» дитину;
- 2) ставлячи запитання, слід враховувати, що для маленьких дітей дуже складно слідкувати за двома (або більше) думками та темами;
- 3) діти та дорослі розмовляють «різними мовами», отже, необхідно виробити форму діалогу у зрозумілій для дитини формі. Наприклад, маленькі діти не розуміють метафор та застосовують всі слова у їх прямому значенні. Загалом діти не здатні давати «дорослі» пояснення щодо особистих переживань;
- 4) слід пам'ятати, що суперечливість у відомостях, що їх надають діти є нормальною. Крім того, дитина далеко не завжди зізнається, що не розуміє поставлене запитання. Необхідно також враховувати, що вміння відтворювати тексти «напам'ять» не означає, що дитина розуміє, що саме вона відтворює.

Необхідно враховувати, що реакція дітей на запитання далеко не завжди є відповіддю. Це відбувається, коли відповідь не несе в собі потрібної інформації, або коли дитина розуміє питання інакше, ніж гадав дорослий.

Необхідно зазначити, що опитування родичів та сусідів має проводитися на тих же засадах, що й бесіда з дитиною, оскільки для них розмови про ситуацію насильства теж зазвичай є досить важкими. Це пов'язано з тим, що родичі часто не хочуть «виносити бруд з хати», бояться подальшої відповідальності, втрати якихось благ, огласки, а тому намагаються применшити серйозність того, що сталося.

Загальні правила, якими має керуватися фахівець при встановленні обставин інциденту(-тів) жорстокого поводження з дитиною:

- не піддаватися так званому «першому враженню»;
- детально дослідити ситуацію;
- дотримуватися дистанції по відношенню до винуватця подій та не вступати з ним (нею) у дискусію;
- не заперечувати факт наявності насильства (навіть, якщо Вам здається, що дитина перебільшує проблему або викликає у Вас недовіру чи відразу);
- не висловлювати підтримки чи згоди, якщо постраждала дитина стверджує, нібито вона сама винна в тому, що сталося;

- підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поводження, і що дитина вже зробила перший крок для зміни ситуації на краще;
- не применшувати серйозність інциденту, що стався;
- зберігати спокійний та безоцінювальний спосіб поведінки;
- співчувати постраждалій дитині, віддавати належне її почуттям;
- надати інформацію щодо органів та служб, де можна отримати юридичну та психологічну допомогу (зокрема, це можуть бути центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центри медико-соціальної реабілітації, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, служби у справах дітей, «зелені кімнати» при РВВС, притулки, соціальні гуртожитки, громадські організації тощо).

Недотримання перерахованих вище правил може серйозно зменшити можливість вирішення проблеми насильства щодо дитини та навіть зашкодити їй.

Отже, спеціальні органи соціального захисту дітей у визначених законом випадках мають проводити дослідження, спрямовані на визначення чинників, що негативно впливають на розвиток дитини, вивчити особливості її виховання; має також бути обстежено її соціальне оточення. Ці дослідження проводяться соціальними, медико-психологічними та соціально-психологічними службами, визначеними консультативними центрами. Всі ці дані – висновки експертів-психологів, медиків, педагогів, соціальних педагогів, засновані на неюридичних спеціальних знаннях, – можуть стати основою для винесення рішень щодо характеру та рівня втручання держави в життя родини, а також підтвердженням активності соціальних служб та правоохоронних органів в напрямку захисту дитини від жорстокого поводження та визначення ресурсного потенціалу сім'ї.

Ще однією функцією органів та служб, діяльність яких спрямовано на захист прав дітей є здійснення соціально-реабілітаційних заходів, спрямованих на надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах (в тому числі, які постраждали від насильства в сім'ї). Ця допомога надається шляхом раннього виявлення, обліку, соціального супроводу та надання соціальних послуг, спрямованих на захист прав людини та вирішення обставин, які призвели до сімейного неблагополуччя.⁵ Потерпілі, крім безпосереднього захисту від жорстокості, потребують консультацій психолога, інформаційно-правової підтримки, забезпечення тимчасовим житлом, допомоги соціального працівника. Всі ці функції належать не правоохоронцям.

Неповнолітні клієнти, найчастіше користуються послугами центрів, які можуть надати тимчасове житло, психологічні послуги або матеріальну допомогу (зокрема забезпечити одягом); активно звертаються до психологів. На жаль, за майже повної відсутності інфраструктури кризових центрів можна говорити лише про існування системи паліативних заходів допомоги постраждалим, які не є достатньо ефективними в сучасних умовах.

Лише у половині випадків надані послуги, за оцінками дорослих клієнтів, позитивно впливають на стосунки в сім'ї, і лише кожен сьомий опитаний

⁵ Відповідно до Загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 1126 від 27.08.2004 р.).

неповнолітній клієнт відзначив, що використовуватиме отриманні знання та навички у стосунках з оточенням.

Більшість фахівців і клієнтів відзначають: служби враховують побажання користувачів послуг у межах наявних організаційних та людських ресурсів (а забезпечення кадрами складає окрему проблему), намагаються здійснювати власні функції на належному рівні. В той же час слід наголосити на недостатній кваліфікації значної більшості працівників соціальних служб у питаннях, пов'язаних із веденням випадків жорстокого поводження з дітьми. Крім того, фахівці відзначають також пасивне ставлення клієнтів до отримання послуг, невиконання ними наданих рекомендацій.

Все це створює негативне тло для ефективного попередження насильства щодо дітей, але подолати ці явища можна шляхом широкої просвітницької роботи з населенням та професійного навчання (підвищення кваліфікації) працівників відповідних державних служб.

Практика свідчить, що справжня профілактика жорстокого поводження з дітьми можлива лише у поєднанні функцій покарання винуватців, соціальної підтримки родини та психологічної роботи з усіма сторонами насильницьких стосунків (постраждалими та агресорами). В Україні ж, на жаль, й досі переважає суб'єкт-об'єктний підхід до захисту дитинства, який часто не надає змоги врахувати найкращі інтереси конкретної дитини (наприклад, не завжди її вилучення з сім'ї та просте покарання осіб, що вчинили насильство, є достатнім з точки зору надання ефективної допомоги).

Важливою складовою змінення підходів до проблеми викорінення насильства в сім'ї має стати діяльність органів прокуратури, які сьогодні реалізують суто репресивні функції щодо «безвідповідальних» батьків та соціальних служб, не враховуючи об'єктивні обмеження повноцінної реалізації покладених на них функцій, тобто не є ланкою системи профілактики поширення жорстокого поводження з дітьми.

Фактично, соціальні служби починають працювати не стільки для того, щоб допомогти конкретній дитині, скільки для того, щоб забезпечити відповідність своєї діяльності суто формальним критеріям. Через це інтереси дитини не враховуються повною мірою, і вона залишається у програті.

Отже, нагальна необхідність створити комплексну модель профілактики жорстокого поводження з дітьми зумовлена передусім потребою в новій, більш ефективній системі реагування на насильство щодо дітей та його профілактики.

Головна мета всієї системи органів та служб, діяльність яких спрямована на попередження жорстокого поводження з дитиною, в тому числі в сім'ї – забезпечення найкращих інтересів дитини.

3.4. Насильство та жорстоке поводження щодо дитини: психологічний аспект

Існують різні класифікації форм насильства. О. Зиков пропонує систематизувати їх, виходячи з місця перебування дитини та технологічної обмеженості можливого реагування на це насильство з боку суспільства та держави. Основний чинник, який підвищує ризик виникнення насильства, – це

закритість мікросоціального середовища, в якому знаходиться дитина. Саме за цим критерієм дослідник визначає **три основні соціальні зони**, де вона може бути піддана насильству:

- сім'я, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу – жорстоке поводження з дітьми з боку батьків, піклувальників та інших членів сім'ї;
- навчально-виховні заклади різного ступеня закритості – насильство в школах (найбільш відкрита зона), інтернатних закладах, військових ліцеях, елітарних школах із пансіоном, школах та училищах соціальної реабілітації, виховних закладах системи виконання покарань;
- насильство в неформальній освіті, зокрема із застосуванням справжніх або удаваних новітніх психолого-педагогічних технологій – гуртки, спортивні секції, організації типу скаутських, релігійні та псевдорелігійні угруповання тощо.

В усіх трьох випадках закритість означає як фізичні чинники, що обмежують рівень взаємодії дитини з оточуючим світом, так і психологічні особливості ситуації, що призводять, наприклад, до формування патологічного сектоподібного типу закритості дитячої та дитячо-педагогічної спільноти.

Така закритість може створюватися дорослим навмисно, для посилення контролю над вихованцями та їх діями, а може бути наслідком психічної травматизації дитини, в якій розвивається симптоматика посттравматичного стресового розладу⁶ або синдрому набутої безпорадності⁷. Зазначені явища можуть спостерігатися і в сім'ях, і закритих закладах інтернатного типу, і в загальноосвітніх школах (особливо в молодших класах) коли вихователі (або старші вихованці) навіюють атмосферу страху та залежності. Описані ситуації можуть стати причинами розвитку в дітей граничних психічних станів психопатоподібної та неврозоподібної симптоматики.

Загалом жорстоке поводження з дітьми визнається як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Конкретні прояви на-

6 *Посттравматичний стресовий розлад* (ПТСР, в'єтнамський синдром) – психологічний стан, який виникає в особи внаслідок психотравматичних ситуацій, що виходять за межі звичайного людського досвіду та таких, що загрожують фізичній цілісності суб'єкта й інших осіб. Він відрізняється пролонгованим впливом, має латентний період та проявляється впродовж часу від 3 – 6 місяців до десяти років після перенесення одноразової чи повторюваної психологічної травми.

7 *Набута безпорадність* (*learned helplessness*) – особливість поведінки, що розвивається за систематичного негативного впливу, уникнути якого неможливо. Характеризується тим, що настає гальмування рухової активності, ослабляється мотивація, втрачається здатність до навчання, з'являються соматичні розлади (хвороби). Набута безпорадність має тенденцію до генералізації, тобто, виникнувши в одній сфері життєдіяльності, вона переноситься на інші та стає всеохопним способом поведінки. Явище набутої безпорадності проявляється через формування певних висловлювань, які раціоналізують власну поведінку постраждалих та поведінку кривдника. За самотніх епізодів насильства жертви зазвичай висловлюють протест проти дій насильника. Але, оскільки кривдник на це не реагує, виникає відчуття безпорадності, марності спроб виходу з ситуації: «краще не провокувати». Особа пристосовується до патологічної ситуації, змінюється її ставлення до себе самої, знижується самооцінка, вона зневірюється у можливості вийти з ситуації чи змінити її шляхом активних дій. Почуття безпорадності має негативний і деструктивний вплив на здатність особистості до розв'язання проблем взагалі.

сильства щодо дітей в родині або в інтернатному закладі можуть бути різноманітними, але всі вони розділяються на такі основні типи:

- 1) **фізичне насильство** – будь-яке невикладкове нанесення дитині (особі до 18 років) тілесних ушкоджень батьками або особами, що здійснюють догляд та піклування;
- 2) **сексуальне насильство** – використання дитини іншою особою для отримання сексуального задоволення. Сексуальне зловживання дітьми охоплює дії від небажаного (проти волі об'єкта) генітального дотику до зґвалтування, а також залучення дітей та підлітків до секс-індустрії (проституції, у тому числі ритуальної, порнографії тощо).

Сексуальне насильство в сім'ї є найбільш прихованою, латентною формою насильства. Вважається, що контактному сексуальному насильству у віці до 14 років зазвичай піддаються $\approx 20\text{-}30\%$ дівчат і $\approx 10\%$ хлопців, причому лише 25% нападників – це зовсім сторонні для дитини особи. В 75% випадків гвалтівники знайомі дітям в тій чи іншій мірі: в 45% випадків агресором стає родич, у 30% випадків – більш далекий знайомий (наприклад, друг брата, коханець матері). Серед родичів найбільш частими фігурами, що здійснюють насильство, стають батько, вітчим, піклувальник. За даними О. Черепанової, переважна більша частина гвалтівників (в тому числі серед тих, що реалізують інцест) є психічно здоровими людьми без визначеної патології потягів. Крім того, відслідковується збільшення числа випадків інцесту в процесі дорослішання дівчини (хлопці, в середньому, зазнають сексуального насильства в більш ранньому віці, ніж дівчата);

- 3) **економічне насильство** – це навмисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу й іншого майна або засобів, на які потерпілий має передбачені законом права, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я. Його типовими різновидами, стосовними дітей у віці до 18 років, є:
  - примушення батьками або піклувальниками дітей до жебрацтва;
  - примушення до праці, незважаючи на об'єктивні обставини, що унеможливають працевлаштування (стан здоров'я, необхідність відвідання школи тощо);
  - примушення до протиправних дій в економічній сфері;
  - позбавлення та/або погроза позбавлення житла та грошового утримання;
  - існування за рахунок дитини (наприклад, на пенсію за інвалідністю або витрачання державної грошової допомоги по пологах тощо).

Слід зазначити, що економічне насильство в родині є дуже небезпечним з точки зору криміналізації постраждалих від нього (перш за все підлітків) – не маючи змоги легально отримувати та витратити кошти, вони часто вдаються до жебрацтва, крадіжок, злочинства, азартних ігор тощо.

Дослідження фіксують наступну тенденцію: батьки вважають за природне повністю контролювати особисте життя своїх дітей через їх матеріальну та фінансову залежність. Саме це розширення сфери економічного контролю на всі сфери життєдіяльності «залежної» особи дозволяє психологам розглядати економічне насильство як форму насильства психологічного, такого, що принижує гідність людини, викликає в неї відчуття постій-

ної непевності, тривожності, призводить до значної особистісної та психічної деструкції;

- 4) **психологічне насильство щодо дитини** – відсутність доброзичливої, здорової атмосфери, яка сприяє емоційному розвитку та росту самооцінки дитини. Воно вважається основною всіх видів насильства та зловживань щодо дітей. Може виявлятися в наступних формах:
- **нехтування дитиною** – хронічна нездатність батьків або осіб, які здійснюють догляд, надати дитині належну підтримку, увагу, турботу, забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, захисті та догляді через ряд об'єктивних причин (бідність, психічне захворювання, недосвідченість), а також без них. До нехтування дитиною відноситься потурання заподіяння шкоди, включаючи приохочення до наркотиків та алкоголю, яке призводить до втрати дитиною самоконтролю та формування в неї стійкої залежності;
  - **психологічне жорстоке поводження** – хронічне приниження, образа та висміювання дитини, знущання над нею. До різновидів психологічного насильства над дітьми, зокрема, належать:
    - поводження з дітьми як з рабами, слугами чи підлеглими;
    - поводження з дітьми як зі своєю власністю;
    - використання фізичних переваг дорослої людини (росту, розмірів та сили), постійне посилення на них як на аргумент в спорі;
    - жорстокість щодо інших істот та людей;
    - крики, стресогенна поведінка;
    - залякування та навіювання страху; застосування погроз як аргументу при вихованні (серед найбільш травматичних слід назвати погрози суворого покарання Богом, судом, «силами зла», обіцянка кинути або розлюбити дитину, покінчити життя самогубством, заподіяти фізичну шкоду дитині або собі, заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам або пошкодити чи викинути значущі для дитини речі, віддати дитину до міліції, спецшколи, притулку, інших родичів та психіатричної лікарні, принизити дитину в очах важливих для неї людей);
    - приниження та постійне присоромлення дитини безвідносно її дій, підкреслення її недоліків навіть за їх відсутності;
    - звинувачення дитини у власних невдачах, безпідставні скарги на її поведінку, вчинки, використання її дійсних або міфічних вад та помилок для постійного тиску на дитину, її шантажування;
    - використання дітей в якості довірених осіб та об'єкта шантажу в конфліктах між батьками;
    - відмова повідомляти дитині про рішення, що стосуються відвідин та опікунства.

В результаті насильства дитині завдаються тяжкі травми, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я. Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками насильства в сім'ї, переносять цей негативний досвід до власного життя. Така сім'я виховує для суспільства потенційного агресора чи жертву – людину, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а «за необхідності», й бити.

В низці причин, які призводять до формування жорстокого поведіння з дитиною в родині, можна назвати психологічні особливості самих дітей, які провокують насильницькі дії з боку батьків. Це не означає, що дитина є «виною» в тому, як до неї ставляться – йдеться про те, що батьки, які не можуть прийняти певні особливості власних нащадків, «зривають» на них своє невдоволення. Отже до групи ризику потрапляють діти, які характеризуються наступними рисами:

- фізичні та психічні вади, природжені аномалії розвитку дитини, які не лише утруднюють виховання, а і вкрай обурюють та дратують батьків, схильних покладати на своїх дітей надмірні надії або вважати, що неповносправна дитина їх ганьбить;
- розумова відсталість або хронічні психічні захворювання (якщо в середньому поширення інтелектуальних вад серед дітей складає 2–3%, то в популяції дітей, що зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20–40%). Батьки вдаються до насильства, оскільки не мають інших навичок подолання утруднень, пов'язаних з вихованням «особливої» дитини, а також зганяють на ній своє розчарування, пов'язане з невинуватим власних надій щодо неї. Додатковим фактором стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною з відставанням у розвитку або з психічними порушеннями;
- передчасне народження та, як наслідок, необхідність спеціальних заходів із підтримки життєдіяльності та нормального розвитку дитини протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі надії, оскільки їм здається, що всі їх зусилля марні, адже дитина «ніколи не зможе стати видатною особистістю»;
- гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам батьків. Гіперактивність також стає причиною неналежного поведіння з дитиною з боку працівників освітніх та медичних закладів;
- плаксивість або крикливість дитини, яка в низці випадків призводить до зниження материнської прив'язаності та підвищення її дратівливості через нервово-психічне навантаження;
- надмірна в'ялість та пасивність дитини, що «ображає» матір, яка вважає, що дитя «недостатньо її любить» або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони починають вимагати в дитини будь-яких проявів любові насильницьким шляхом або «карати» її за відсутність таких проявів. Пасивність та в'ялість дитини значною мірою дратує освітян, які також можуть удаватися до психологічного насильства з метою «підштовхнути», «підбадьорити» дитину.

Якими ж рисами характеризуються особи, схильні до жорстокого поведіння з дітьми? В переліку особистісних рис таких людей можна назвати: імпульсивність, психологічну негнучкість, хронічну агресивність, нарцисизм (самозакоханість та егоцентризм), інфантильність, низьку самооцінку.

Групу ризику також складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти та, як правило, складною фінансовою ситуа-

цією. Зарубіжні дослідження свідчать, що до 60% батьків дітей, які зазнали жорстоке поводження, мають психічні розлади різного характеру (депресії, тяжкі тривожні розлади, алкоголізм, гострі маячні реакції), а також стикалися в дитячому віці з відсутністю батьківської любові й нехтуванням емоційними, пізнавальними, руховими та іншими потребами. 15% батьків, хоча й не страждають наочними психічними розладами, все ж потребують психологічної допомоги.

Існують наступні закономірності насильницьких стосунків в родині. По-перше, жінки, що потерпають від насильства в подружніх стосунках, часто схильні до несвідомого «відігравання образ» на власних дітях, яке проявляється у зневажанні потребами неповнолітніх членів родини (в тому числі життєвими). По-друге, більшість чоловіків, схильних до насильства пов'язують його з необхідністю «показати жінці чи дитині її місце», закріпити їх підлеглий стан. Вони пишаються тим, що здатні нав'ювати членам родини страх («Боятися – значить поважають»), і впевнені в тому, що так і має бути.

Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників щодо того, які заходи впливу неприпустимі по відношенню до дитини. Є досить багато дорослих, які не розуміють, що не кожне покарання йде на користь. Не менш значущим фактором є і низький рівень правової культури населення, недостатня обізнаність у нормах, становних охорони прав дитини та покарання осіб, які їх порушують.

3.5. Ознаки та наслідки жорстокого поводження з дітьми

Наслідком жорстокого поводження та зловживання дітьми є не лише формування девіантних та делінквентних форм поведінки. Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають цілий набір специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є *амбівалентність* («і люблю, і ненавиджу») як реакція на суперечливі вимоги батьків. У майбутньому призводить до сплутаності почуттів до коханих людей та втягнення у залежні стосунки.

Підлітки, які зазнали зловживань, не визнають батьків в якості значущих дорослих, вони *поєднують імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання ситуації*. Вони відзначаються *низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізоляваність, страх перед майбутнім, впевненість у відсутності перспектив, провини за інциденти насильства*. В таких дітей не розвинуто уявлення про потреби власного «Я», спостерігається *сплутаність ідентичності, нечіткість самовизначення, конформність, схильність до прийняття ролей, які нав'язує оточення (або, навпаки, крайній негативизм)*.

Діти, що живуть в умовах жорстокого поводження, демонструють *схильність до депресій, високий рівень піддання стресу, явні депресивні та/або істеричні симптоми; симптоми деперсоналізації та реактивних розладів*. Вони часто пропускають шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру. Такі діти та підлітки відзначаються *високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, пределінквентною та делінквентною поведінкою, зухвалою сексуальною поведінкою, дромоманією (патологічною схильністю до мандрів)*.

Найбільш типовими наслідками знаходження в ситуації насильства стають наступні поведінкові прояви в дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): *бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, надмірна замкненість*. До емоційних проблем таких дітей можна віднести *підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірна сила, часто неадекватна ситуації* (лють або істеричні ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками насильства в сім'ї стають *психоневрологічні розлади* в дітей: безсоння, енурези та енкопрези (недержання калу), нервові тики тощо, а також *соматичні захворювання як відповідь на стрес* (це перш за все серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма, алергії та шкірні захворювання). Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також *недостатня вага; затримки у розвитку, анемія, слабкий імунітет; тики, ссання пальців, розгойдування; недотримання правил особистою гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку дитини; часті звернення до медичних закладів, зростаюча кількість ушкоджень; відсутність необхідного лікування; невідповідність отриманих ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники*.

Оселя, де є насильство, не прогнозована для дитини, яка не знає, що її очікує. Дім (або заклад) лякає, адже дитина не може точно визначити, ані коли відбудеться наступний спалах жорстокості, ані наскільки сильним він буде. В результаті відчуття вразливості, безпорадності та неможливості контролювати ситуацію призводять до *виникнення байдужості до зовнішнього впливу, впертості та незговірливості, а також до агресивних вчинків*.

Крім цих проявів, досвід повторюваного зловживання (в тому числі сексуального) та неналежного поводження в сімейних стосунках частіше за все супроводжується ще цілою низкою симптомів, серед яких можна визначити:

- порушення статеворольової ідентифікації: виникнення відхилень в уявленнях щодо образу свого тіла, страх перед зрілою сексуальністю та гетеросексуальними контактами, що веде до формування збочень, в першу чергу педофілії (останнє найбільш характерно для хлопців – жертв сексуального зловживання та насильства);
- депресивні розлади та суїцидальні наміри, істотне зниження інтересу до того, що раніш займало дитину. Чим молодша дитина, тим рідше виникають суїцидальні тенденції: доки в дитини не сформовані уявлення про життя і смерть, спроби самогубства майже не виникають. В дітей, молодших 6–8 років, суїцидальні тенденції виявляються вкрай рідко, на відміну від підлітків;
- почуття провини та відповідальності за те, що сталося;
- низька самооцінка. Діти відчують безпорадність, власну провину, зневіреність у своїх силах та, як правило, погано ставляться до себе;
- аутодеструктивна поведінка (поведінка, спрямована на руйнування власної особистості: алкоголізація, наркотизація, схильність до небезпечних пригод тощо). Займаючись самокатуванням, заподіюючи собі шкоду дитина нібито допомагає собі повернутися до реального життя, тому що у своїх думках та почуттях вона постійно перебуває

в пережитій травмуючій ситуації. Загалом переносити фізичний біль легше, ніж відчувати душевні страждання;

- зневіра у можливостях отримати допомогу, порушення довіри до людей. В дитини постійно присутнє відчуття небезпеки. Вона боїться дорослих, причому не тільки чоловіків, але й жінок; їх лякають нові життєві ситуації та зміни;
- почуття відторгнення, відстороненості, самотності. Особливо болісні ці почуття для підлітків, яким у силу їх віку необхідно відчувати належність до будь-якої групи;
- розвиток фобій (страхів) та нав'язливих станів. Деякі діти не в змозі знаходитися одні в кімнаті, бояться темряви, дорослих людей, навіть тих, кого знають, бояться йти по вулиці тощо. Крім того, може розвиватись *підвищена збудливість або надмірна пильність*: діти стають гіперактивними, вони не можуть усидіти на місці, постійно виявляють занепокоєння. Може виникати й нав'язлива пильність, коли дитина постійно перевіряє, чи знаходяться її речі на місці, чи замкнено квартиру, чи немає поруч сторонніх осіб та ін. Дитину переслідують *нав'язливі спогади, образи, думки*. Вони можуть виникати спонтанно, у будь-яку годину дня і ночі: наприклад, під час шкільних занять перед очима може виникнути картина насильства, і дитина знову опиняється в полоні негативних переживань і страхів. Цей стан може бути настільки сильним, що дитина на певний час цілком утрачає відчуття реальності і не може адекватно реагувати на зовнішні збудники, відповідати на питання та зауваження вчителів чи однокласників. У маленьких дітей нав'язливі спогади можна спостерігати в ігровій діяльності, коли вони знову і знову повертаються до програних ситуацій, подій, сюжетів. В таких повторюваних іграх малюки виглядають байдужими, не посміхаються, і очевидно не отримують задоволення від гри;
- посттравматичний стресовий синдром (ПТСС):
  - 1) *експресивний*: дитина виявляє сильні неконтрольовані емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися;
  - 2) *контролюючий*: дитина намагається стримувати себе, і зовні її поведіння не відрізняється від звичайного, або навіть виглядає надто спокійною;
  - 3) *шоковий*: дитина здається приголомшеною, пригніченою, важко зрозуміти, що з нею відбулося.Зазначені типи поведінкових реакцій можуть переміняти один одне;
- амнезія – дитина нібито «вимикає» свою пам'ять на минулі події;
- дисоціація, яка є екстремальною формою адаптації. Дитина нібито «вимикається», відокремлює себе від тіла і занурюється у себе, досягаючи відчуття емоційної байдужості до світу. Такий стан може знаходити на дитину раптово, навіть під час гри, якщо хтось його скривдив або щось нагадало йому травмуючу подію;
- стокгольмський синдром – формування незворотної потреби жертви бути в зв'язку з насильником з метою отримання любові та уваги внаслідок психологічного травмування в процесі віктимізації;

- низький рівень шкільної успішності та інтелектуального розвитку;
- алкоголізація та наркотизація;
- девіантна та деліквентна поведінка, в тому числі надмірна агресивність. В дітей виникають різкі спалахи роздратування, вони не контролюють себе, б'ються, жорстоко поводяться з тваринами, виявляють сильний гнів або лють, безглуздо трощать різні предмети (наприклад, ламають ляльки, вибивають у них очі, руки, ноги). Хлопчики частіше виявляють агресивні спалахи щодо інших, дівчата зазвичай спрямовують агресію проти себе;
- схильність до гомосексуальних стосунків (більше 70% педофілів пережили в дитинстві сексуальну агресію з боку дорослого чоловіка);
- регрес у поведінці. Дитина втрачає здатність або не бажає робити те, що вона раніше засвоїла або звикла робити. Виникають поведінкові реакції, типові для більш раннього віку (в молодшого школяра розвивається енурез або втрачається зв'язність мовлення, підліток починає грати в ляльки або інші «дитячі» іграшки);
- неконтрольована сексуальність або відраза до сексу;
- інтенсивні негативні почуття при зіткненні з чимось, що символізує травму: це, наприклад, може бути зустріч з людиною, зовні схожою на гвалтівника, навколишнє оточення, звуки або запахи, зв'язані з подією, що травмує, можуть знову його візуалізувати, що приводить до важкого, стійкого дістресу:
  - *повторювані кошмарні сни про подію;*
  - *почуття, начебто те, що відбувалося під час травмуючих подій, відбувається знову в сьогоденні;*
  - *фізіологічна реактивність*: почервоніння шкіри, підвищене серцебиття, задишка, раптова блювота та інші фізіологічні реакції на ситуації, що актуалізують психотравму;
  - *прагнення уникати усього, що зв'язано з травмою*. Дитина не бажає думати, почувати, розповідати про те, що трапилося, боїться бувати в тих місцях, що були зв'язані з травмою;
- незадоволення життям. Виникає впевненість у неможливості відчувати задоволення від життя, притуплення емоцій, нездатність любити або ненавидіти. В підлітка складається думка, що нічого гарного на нього більше в житті не чекає; усе найкраще залишилося в ранньому дитинстві.

Діти з родин, де практикується насильство, переживають надвисоке *почуття страху*, який може виявлятися по-різному: *від занурення в себе і пасивності до насильницького поводження*. Дуже часто переведення дитини до безпечної атмосфери сприяє прояву в неї страхів з минулого та – як наслідок – неадекватних поведінкових актів (істерик, агресивності, спроб заховатися чи втекти тощо).

Аналогічні або сильніші симптоми спостерігаються в підлітків, яких експлуатують в сфері надання сексуальних послуг (проституції та порнографії). Вони мають дуже низьку самооцінку, відчувають нестачу впевненості в собі, схильні до самозвинувачень, втрачають віру в майбутнє.

Узагальнюючи, можна визначити наступні ознаки того, що дитина страждає від жорстокого поводження.

**Можливі наочні ознаки дітей,
що потерпають від жорстокого поводження**

Тип	Прояв
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> • крововиливи в сітківку ока; • зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; • забиті місця на тілі, сідницях, або голові, які мають особливу форму предмета (наприклад, має форму пряжки ремня, долоні, лозини); рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або незрозумілого походження; • сліди укусів людиною; • незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом); • самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі).
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> • знання термінології та жаргону, невластивого дітям; • висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом (для дітей молодшого та підліткового віку); • ознаки вагінального або анального проникнення стороннього тіла; • підліткова проституція; • вагітність (для підлітків); • сексуальні злочини щодо ровесників або молодших дітей; • сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; • нерозбірлива та/або визивна сексуальна поведінка; • уникнення контактів з ровесниками, відсутність догляду за собою.
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> • демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; • вживання алкоголю або наркотиків; • психосоматичні хвороби; • насильство по відношенню до свійських тварин та взагалі до слабших істот; • почуття провини за отримання фізичних ушкоджень.

Часто діти поза власним бажанням опиняються втягнутими в конфлікт батьків, бажаючи зупинити насильство і конфлікти, які постійно спостерігають. Вони відчувають відповідальність за проблеми своїх батьків, їм приходять думки про те, що саме вони, діти, є причиною розладу. У результаті дитина так глибоко втягується у конфлікт, що їй *важко відокремити свою індивідуальність від особистості власних батьків*.

Часто діти намагаються захистити своїх матерів від побиття або знущань. Дитина відчуває гнів до батька, за те, що той заподіює біль матері, а також обурення за матір, що вона не в змозі протистояти та підкорюється насильству. Як наслідок *руйнується опанування власної статевої ролі та виникають викривлення статевої ідентичності*. В низці випадків така ситуація розв'язується тим, що дитина (підліток) вбиває кривдника або наносить йому тяжкі тілесні ушкодження.

Багато матерів не хочуть травмувати своїх дітей та намагаються приховати від них факти насильства щодо себе. Діти, не маючи чіткої картини того, що відбувається, бачать засмучення матері, але не розуміють його причину. Без повної інформації щодо ситуації діти (як і дорослі в аналогічних випадках) не можуть адекватно реагувати та будувати свою поведінку. Це призводить до

розвитку порушень в комунікативній сфері (в тому числі заважає будувати зрілі стосунки з протилежною статтю).

Багато матерів вважають, що не повинні настроювати дітей проти своїх чоловіків, намагаються знайти їм виправдання. Дитина бачить матір у синцях, зі слідами побоїв, але чує: «Усе гарно, дитинка, насправді татусь нас любить» і доходить висновку, що *любов обов'язково пов'язана з фізичним болем та покараннями*. Дитина, мати якого постійно виправдує свого батька за заподіяне насильство, часто починає відчувати тривогу, якщо її не б'ють – адже це означає відсутність любові. *Отже, жорстоке поводження сприймається як справедливе, а дитина набуває риси віктимності.*

В батьків, яким доводиться віддавати силу на розв'язання власних конфліктів, як правило залишається замало часу на виховання та турботу щодо своїх дітей. Як наслідок, в дитей може виникати *почуття занедбаності і неоптимальності*, а також думки, що вони не потрібні нікому, не є важливими людьми, які заслуговують на увагу та турботу. З цієї впевненістю вони і йдуть далі по життю.

В більшості родин, де спостерігається насильство, його наявність не обговорюється відкрито. Крім того, батьки зазвичай наполягають на тому, що не слід обговорювати сімейну ситуацію з вчителями, шкільними психологами або друзями. Як наслідок, діти починають почувати себе *ізольованими від пересвідків*; деякі навіть думають, що з ними щось не так через те, що їх життя в родині відрізняється від життя їхніх однолітків.

Підлітки з сімей з насильством розглядають насильницьку поведінку як найбільш адекватну модель свого можливого поводження (зокрема, особи із родин з адекватними батьківсько-подружніми стосунками залучаються до «насильницьких» шлюбів з частотою 1:400, в той час як для дітей з сімей, де насильство практикується постійно, цей показник складає 1:2). Вони набувають досвід того, що насильством можна здобути бажане, що злість та гнів – це одне й те ж саме, що проявляти щирі почуття небезпечно. Спостерігаючи за насильством в родині, діти можуть дійти висновку, що насильство – це єдиний дієвий спосіб, яким вирішують свої конфлікти й проблеми дорослі. Не маючи перед очима прикладів конструктивного діалогу, обговорення нагальних проблем та висловлення власних почуттів, вони не отримують змоги навчитись формулювати свої емоції та виражати їх у вербальній формі.

Дитина, яка живе в хворобливій, травматичній реальності знаходить полегшення в ненормальному фантазійному житті, яке часто реалізується у вигляді фізичного чи сексуального насильства щодо інших осіб. В будь-якому випадку, така дитина не здатна до адекватної оцінки того, які дії є насильницьким, через глибоке порушення процесу соціалізації внаслідок ушкодженого сімейного функціонування.

Жорстоке поводження викривлює уявлення дітей щодо припустимості проявів насильства й агресії, призводить до формування впевненості у виправданості застосування насильства. Людина, що зростала в обстановці, в якій затверджується насильство, схильна до вирішення конфліктів з іншими дітьми, дорослими або власних внутрішніх конфліктів насильницьким шляхом. Отже, насильство породжує насильство.

ДОДАТОК 1. СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ МОНОГРАФІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Асанова Н. К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н. К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 16–33.
2. Блага А. Б. Запобігання насильству як основа протидії агресивним злочинам проти членів сім'ї // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2005. – №2 – С. 161–165.
3. Блага А.Б. Практика застосування закону України «Про попередження насильства в сім'ї»: сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення //Право і безпека. – 2004. – №3/1 (№ 1). – С. 50–58.
4. Бовть О. Віктимна поведінка як психологічна проблема // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С.14–22.
5. Бойко О. В. Побутове насильство як об'єкт кримінологічних досліджень // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 18.– Х.: Нац. Ун-т внутр. справ, 2002.– С.470–474.
6. Бойко О.В. Правова кваліфікація насильства в сім'ї // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 20.– С. 133–138.
7. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. – Кальварія: Львів, 2000. – 178 с.
8. Дети риска. Практические аспекты психологической помощи детям, пострадавшим от насилия. – СПб: Информационно-методический центр Отдела развития и планирования, Санкт-Петербургский фонд кризисной психологической помощи детям и подросткам «Новые шаги». – 2002. – С. 8–14.
9. Європейська Конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – 960 с.
10. Журавлева Т. М. Помощь детям – жертвам насилия / Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал. Е. И. – М.: Генезис. – 2006. – 112 с.
11. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар) / За ред. О. М. Рудневої. – Х.: Східно регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив. 2005. – 160 с.
12. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Практичний посібник для органів та установ із попередження насильства в сім'ї) / Під ред. О. М. Рудневої. – Харків: Східно регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2006. – 92 с.
13. Запорожець О. Д. Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх: Метод. рекомендації. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 44 с.
14. Збірка інформаційних матеріалів та нормативно-правових актів з питань попередження насильства в сім'ї, зокрема над дітьми / Уклад. Журавель Т. В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2005. – 88 с.
15. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия. ребенок в кризисной ситуации. – СПб: Речь, 2003. – С. 235–241.
16. Ильина С. В. Насилие и личностные расстройства [Электронный ресурс]. – М.: МГУ. – 2002. – Режим доступа: www.NATURE.ru/db/msg.html?mid=1156845&s
17. Карпачова Н. Захист прав дитини – особлива турбота Омбудсмана України [Електронний ресурс] // Стан дотримання та захисту прав і свобод лю-

- дини в Україні. – 2008. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid_5/d_05_5_0.htm
18. Картер Р. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт). – К.: Логос, 2005. – 88 с.
  19. Ковальова О. В. Основні напрямки удосконалення діяльності служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип.38. – С. 206–215.
  20. Ковальова О. В. Суб'єкти запобігання насильству в сім'ї: повноваження та характеристика // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – 2007. – Вип.25. – С. 460–465.
  21. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (науково-практичний коментар) / О. М. Руднева, Г. О. Христова, О. О. Уварова та ін. – Х.: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 364 с.
  22. Кочемировская Е. А. Тренинговая программа профилактики насильственного поведения подростков // Коррекция деструктивных моделей межличностного взаимодействия и формирование навыков просоциального поведения у подростков. Практическое пособие для работников пенитенциарной системы / Е. А. Кочемировская, А. А. Гришко – Х.: НТМТ. – 2007. – С. 64–80.
  23. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. – Харків: НТМТ, 2008. – 44 с.
  24. Кочемировська О. О. Насильство в сім'ї щодо жінок та дітей: медико-психологічні, поведінкові та соціальні наслідки. Посібник для соц. працівників / Кочемировська О. О., Ходоренко А. А. – Харків: СРЦГОІ, 2006. – 86 с.
  25. Кошелева А.Д., Алексеева Л.С. Психологическое насилие над ребенком в семье, его причины и следствия // Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие. – М.: ГосНИИ семьи и воспитания. – 2000. – С. 21–69.
  26. Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – К., 2003. – С. 866–869.
  27. Кузьмина И. Р. Защита от насилия в семье в новом уголовном законодательстве Украины // Актуальні проблеми політики. Вип. 13–14. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 582–586.
  28. Куц В. М., Орлеан А. М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: Науково-практичний посібник / За ред. Г. П. Середи. – К.: Варта, 2007. – 168 с.
  29. Левченко К. Закон «Про попередження насильства в сім'ї» потребує негайного вдосконалення //Голос України. – 2007. – 11 квітня (№ 63). – С. 11.
  30. Левченко К. Б. Система надання допомоги дітям, що стали жертвами торгівлі людьми в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку// <http://prava.kiev.ua/z2.php>
  31. Левченко К. Б. Насильство стосовно жінок: законодавчі та адміністративно-організаційні заходи протидії (1995–2002 роки) // Право і безпека. – 2002.– № 2. – С. 90–94.
  32. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології. Навч. посібник. – К.: Перун, 1996. – 464 с.
  33. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. – М.: Феникс, 2006. – 1008 с.
  34. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми. Навчально-методичний посібник. За редакцією Левченко К. Б., Трубавіної І. М. – К.: Юрисконсульт. – 2005. – 452 с.
  35. Миць Г. Хто ж вихователь – сім'я чи школа [Електронний ресурс] // Високий замок. – № 240 (2672). – 17.12.2003. – Режим доступу: <http://www.wz.lviv.ua/print.php?atid=26092>
  36. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: позиція держави та погляд громадянського суспільства (Збірка документів) / Упорядн. Г. О. Христова; наук. ред. О. М. Рудневої – Київ: Істина, 2007. – 240 с.

37. Модельні справи із застосування Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок / Григор'єва Л. І., Руднева О. М., Христова Г. О. та ін. – К.: Істина, 2006. – 184 с.
38. Орлов А. Б. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи // Психолог в детском саду. – 2000. – № 2–3. – 182–187.
39. Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази. Укладач: Журавель Т. В.; Авт. колектив: Грицевич О. В., Лозован О. М., Онишко Ю. В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА». 2007. – 224 с.
40. Права людини в дитячих будинках сімейного типу. Доповідь за результатами моніторингу. Харківська міська організація Міжнародної організації «Жіноча громада». М. Ясеновська, О.Білецька. – Харків, 2004. – 152 с.
41. Права людини в школах-інтернатах України. Свобода від жорстокого поводження та приниження людської гідності. Доповідь за результатами моніторингу / За ред. Р. Бурової, С. Бурова – Чернігів, 2006. – 44 с.
42. Право на життя: європейські стандарти та українські реалії. Збірка статей/ О. Грабовська, М. Ясеновська, Г. Христова та ін. – Харків, 2007. – 152 с.
43. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї. – К.: НАВСУ, 2005. – 124 с.
44. Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти/ Упоряд.: О. М. Руднева. – Х.: Право, 1999. – 212 с.
45. Профілактика та протидія насильству над дітьми. Навч. посібник / Під. ред. В. В. Бурлаки. – Київ: ГЕРБ, 2007–144 с.
46. Романова Н., Семигіна Т. Надання послуг потерпілим від насильства у сім'ї: законодавчий аспект // Соціальна політика і соціальна робота. – 2008. – № 2 – С. 58–70.
47. Романова Н. Ф. Семигіна Т. В., Левченко В. М. Вивчення вітчизняної практики надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2008. – С. 70–84.
48. Скривджені діти: аналіз проблеми / За ред. В. Г. Панка. – К.: Ніка-центр, 1997. – С. 21–34.
49. Співпраця школи та сім'ї у вихованні дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://valeriks.ucoz.ru/publ/9-1-0-45>. – 2008.
50. Судовий захист якнайкращих інтересів дитини та її право на виховання у сім'ї. Рапорт з громадського моніторингу судів / Упорядн. М. Ясеновська, Г. Христова, О. Полянський, Е. Трегубов. – Харків: Колорит, 2007. – 140 с.
51. Христова Г. О. Теоретико-правові засади переборення колізій у законодавстві України про попередження насильства в сім'ї // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2 (57). – С. 36–46.
52. Христова Г. О. Законодавчі засади попередження жорстокого поводження з дітьми у світлі міжнародних стандартів прав дитини // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3 (58). – С. 75–84.
53. Христова Г. О. Теоретико-прикладні проблеми класифікації осіб, які вчинили насильство в сім'ї // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / ред. кол. : Ю. П. Битяк, Л. М. Герасіна, В. П. Колісник та ін. – Х.: Право, 2009. – Вип. 18 – С. 116–126.
54. Чиж Е. Права дитини / Гельсінська Фондація Прав Людини (Варшава, Польща) – Варшава: Надхи, 2003. – 85 с.
55. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. – Реферат, Київ, 2002. – 343 с.

ДОДАТОК 2.

ПЕРЕЛІК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ ТА ІНШИХ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ У СФЕРІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї АБО ПОЗА НЕЮ

Міжнародно-правові акти⁸

1. Загальна декларація прав людини;
2. Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права;
3. Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні та культурні права;
4. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;
5. Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок;
6. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання;
7. Міжнародна конвенція ООН про захист прав всіх трудящихих-мігрантів та членів їх сімей;
8. Конвенція ООН про права дитини;
9. Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії
10. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності;
11. Конвенція МОП про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182;
12. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Нормативно-правові акти та інші офіційні документи України⁹

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР;
2. Закон України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25 вересня 2008 р. № 600-VI;
3. Закон України «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» від 1 жовтня 2008 р. № 616-VI;
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. № 8073-X;
5. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» від 15 травня 2003 р. № 759-IV;

8 Відомості про ратифікацію Україною наведено в підрозділі 1.1. посібника. Тексти вказаних міжнародних актів можна знайти на офіційному сайті Верховної Ради України за адресою: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

9 Тексти вказаних під порядковими номерами 1–32 юридичних актів викладено на офіційному сайті Верховної Ради України за адресою: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

6. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III//BP;
7. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII;
8. Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII;
9. Закон України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV;
10. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV;
11. Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р. № 1065-VI;
12. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII;
13. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III;
14. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. № 599-VI;
15. Закон України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» від 04 вересня 2008 р. № 375-VI;
16. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. №20/95-BP;
17. Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-XII;
18. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітні 2001 р. № 2402-III;
19. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. № 2558-III;
20. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року» від 19 лютого 2007 р. № 244;
21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 8 жовтня 2008 р. № 905;
22. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Координаційної ради з питань соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 26 листопада 2008 р. № 1035;
23. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
24. Положення про кримінальну міліцію у справах дітей, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 року № 502;
25. Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/1;

26. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 № 3131/386, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 за № 917/16933;
27. Наказ Мінсім'ямолодьспорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Держдепартаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р. № 1983/388/452/221/556/596/106;
28. Наказ Мінсім'ямолодьспорт України, МОЗ України «Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із закладами охорони здоров'я щодо надання медичної допомоги та соціальних послуг дітям і молоді» від 17 квітня 2006 р. № 1209/228;
29. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38;
30. Правила опіки та піклування, затверджені наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 29 травня 1999 року №34/166/131/88;
31. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. № 3;
32. Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства», затверджені Постановою Верховної Ради України від 22 вересня 2005 р. № 2894-IV;
33. Про стан додержання законодавства, спрямованого на захист прав дітей, які потерпають від злочинних посягань, насильства у сім'ї, втягнення їх у злочинну та іншу протиправну діяльність. Лист Генеральної прокуратури України. [Електронний ресурс] – 31.07.2006 № 07/3–90 – 2006. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/fpart14/idx14409.htm>

Автори: О.О. Кочемировська , О.М. Подільчак ,
О.Р. Севрук, Г.О. Христова.

**Прокурорський нагляд за додержанням законів України щодо
попередження насильства над дітьми**

Підписано до друку 11.10.2010.
Формат 70x100/16. Гарнітура Myriad Pro.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. Друк. Арк. 7,15.
Наклад 1500 прим. Зам. №

ТОВ "Компанія ЛІК"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої діяльності Серія ДК № 2363 від 07.12.2005р. тел. (044) 592-84-86

Надруковано на ПП «Р.К. Майстер-принт», типографія «Huss»
вул. Шахтарська, 5, м. Київ, 04074.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3165 від 14.04.08р.
тел. 430-15-49, 430-34-22
www.huss.com.ua
E-mail: info@huss.com.ua